

**ХУУЛЬ ЗҮЙН
ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН**

**ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦЭД МАРГААН ХЯНАН
ШИЙДВЭРЛЭХ ТУХАЙ
ХУУЛЬ /ШИНЭЧИЛСЭН НАЙРУУЛГА/-ИЙН
ТӨСЛИЙН ҮР НӨЛӨӨГ ҮНЭЛЭХ ҮНЭЛГЭЭ**

2023

СУДАЛГААНЫ ТАЙЛАН

Улаанбаатар хот

Судалгааг удирдсан:

Х.Эрдэм-Ундрах

Хууль зүйн үндэсний хүрээлэнгийн захирал,
Хууль зүйн ухааны доктор (Dr.jur)

Судалгааны багийн гишүүд:

М.Түвшинжаргал

Эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга,
Хууль зүйн ухааны доктор (Ph.D.)

О.Энххүслэн

Эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан (LL.M)

М.Ганди

Эрдэм шинжилгээний ажилтан

ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦЭД МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ ТУХАЙ
/ШИНЭЧИЛСЭН НАЙРУУЛГА/ ХУУЛИЙН ТӨСЛИЙН
ҮР НӨЛӨӨГ ҮНЭЛЭХ ҮНЭЛГЭЭНИЙ ТАЙЛАН

АГУУЛГА

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ	4
УДИРТГАЛ	5
НЭГ.ШАЛГУУР ҮЗҮҮЛЭЛТИЙГ СОНГОСОН БАЙДАЛ, ҮНДЭСЛЭЛ	7
ХОЁР.ХУУЛИЙН ТӨСЛӨӨС ҮР НӨЛӨӨГ НЬ ТООЦОХ ХЭСГЭЭ ТОГТООСОН БАЙДАЛ	8
2.1. “Зорилгод хүрэх байдал” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал	8
2.2. “Практикт хэрэгжих боломж” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал	8
2.3. “Ойлгомжтой байдал” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал	9
2.4. “Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал	9
2.5. “Харилцан уялдаа” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал	10
ГУРАВ.ШАЛГУУР ҮЗҮҮЛЭЛТЭД ТОХИРОХ ШАЛГАХ ХЭРЭГСЛИЙН ДАГУУ ХУУЛИЙН ТӨСЛИЙН ҮР НӨЛӨӨГ ҮНЭЛСЭН БАЙДАЛ	11
3.1. “Зорилгод хүрэх байдал” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал	12
3.2. “Практикт хэрэгжих боломж” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал	34
3.3. “Ойлгомжтой байдал” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал	43
3.4. “Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал	47
3.5. “Харилцан уялдаа” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал	66
ДӨРӨВ.ҮР ДҮНГ ҮНЭЛЖ, ЗӨВЛӨМЖ ӨГСӨН БАЙДАЛ	69
АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ	74

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
ХБНГУ	Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс
БНСУ	Бүгд Найрамдах Солонгос Улс
БНЭсУ	Бүгд Найрамдах Эстони Улс
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
Венецийн комисс	Хуулиар Ардчилал тогтоох Европын комисс
УИХ	Улсын Их Хурал
Цэц	Үндсэн хуулийн шүүх; Үндсэн хуулийн цэц
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
ҮХЦ	Үндсэн хуулийн цэц
ҮХЦтХ	Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль
ҮХЦМХШтХ	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль
ҮХЦМХШАтХ	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль
ХЭҮК	Хүний Эрхийн Үндэсний Комисс
МУИС	Монгол Улсын Их Сургуул
ХЗҮХ	Хууль Зүйн Үндэсний Хүрээлэн

УДИРТГАЛ

Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 52 дугаар тогтоолоор баталсан "Алсын хараа-2050" Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын 7.4 дэх хэсэгт "Хууль сахиулах салбарын хууль, эрх зүйн орчныг сайжруулан, бүтээн байгуулалтыг дэмжиж, ажиллах нөхцөлийг дээшлүүлж, мэргэшсэн чадварлаг хүний нөөцийг бэлтгэн өрсөлдөх чадварыг хөгжүүлэх" зорилтыг тусгасан байна. Тус зорилтыг хэрэгжүүлэх I үе шатанд "Эрх зүйн шинэтгэлийг гүнзгийрүүлэх, ...", II үе шатанд "Салбарын инновацын үйл ажиллагааг дэмжих хууль, эрх зүйн орчин бүрдсэн байна." гэсэн чиглэлийг тус тус тодорхойлсон байна.

Улсын Их Хурлын 2020 оны 24 дүгээр тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр"-ийн 4.4.2-т "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан, ил тод байдлыг хангаж, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгож Үндсэн хуульт ёс, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно." гэж заасан нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг боловсруулах хууль зүйн үндэслэл болсон байна.

Дээр дурдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийг үндэслэн Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн үзэл баримтлалыг боловсруулж батлуулсан. Уг хуулийн төслийн үзэл баримтлалд Монгол Улсын Үндсэн хууль зөрчсөн талаарх иргэдийн өргөдөл, мэдээлэл, эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан хүсэлтийг Үндсэн хуулийн цэц хүлээн авах, маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбогдсон харилцааг дараах байдлаар дэлгэрэнгүй тусгана гэжээ. Үүнд:

Үндсэн хууль, түүнчлэн хүний үндсэн эрхийг дээдлэн хамгаалах чиг үүрэгт нь нийцүүлэн Цэцийн үйл ажиллагааг улам боловсронгуй болгох зорилгын хүрээнд:

1. Цэцэд хандах эрх бүхий этгээдийн хүрээ, тэдгээрээс Үндсэн хуулийн цэцэд хандах хамаарлын зарчмыг тодорхой болгох,
2. Иргэний үндсэн эрхийн баталгааг улам сайжруулах.

Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны үе шат, журмыг нарийвчлан зохицуулах зорилгын хүрээнд:

3. Үндсэн хуулийн цэцэд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргах эрх бүхий этгээдийг зааглан тодорхой болгох, түүнчлэн иргэн өөрийн үндсэн эрх зөрчигдсөн гэж үзвэл Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж өргөдөл гаргах, Улсын Их Хурлын гишүүн хүсэлт гаргах эрхийг хуульчлах, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн гишүүнд хуваарилах,
4. Хуралдааны бүрэлдэхүүн, даргалагч, илтгэгч гишүүн томилох асуудлыг Цэцийн зөвлөгөөнөөр урьдчилан тогтоосон хуваарь, шударга журмын дагуу шийддэг болгох,
5. Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны үе шат бүрд хамтын зарчмаар шийдвэр гаргах журмыг тусгах,
6. Цэцийн шийдвэрийг онолын түвшинд үндэслэл сайтай гаргах шаардлагын улмаас шийдвэрийн үндэслэл боловсруулах хугацааг уртасгаж, тодорхой болгон хуульчлан тогтоох.

Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 17 дугаар зүйлийн 17.1 дэх хэсэгт "Хууль санаачлагч хууль тогтоомжийн төслийн үр нөлөөг энэ хуулийн 12.1.3-т заасан аргачлалын дагуу үнэлнэ." гэж заажээ. Үүний дагуу Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд Засгийн газрын 2016 оны 59 дүгээр тогтоолын 3

дугаар хавсралтаар баталсан "Хуулийн төслийн үр нөлөөг үнэлэх аргачлал /цаашид "Аргачлал" гэх/"-ыг баримтлан үнэлгээ хийлээ.

Судалгааны зорилго нь Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн үр нөлөөг үнэлж хуулийн төслийн давхардал, хийдэл, зөрчлийг арилган хуулийг хэрэглэхэд ойлгомжтой, хэрэгжих боломжтой байдлаар боловсруулах, улмаар хуулийн төслийн чанарыг сайжруулахад чиглэсэн зөвлөмж өгөхөд энэхүү судалгааны зорилго оршино.

"Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль"-ийн төслийн үр нөлөөг үнэлэх ажиллагааг аргачлалд заасны дагуу дараах үе шаттайгаар үнэллээ. Үүнд:

1. Шалгуур үзүүлэлтийг сонгох;
2. Журмын төслөөс үр нөлөө тооцох хэсгээ сонгох;
3. Урьдчилан сонгосон шалгуур үзүүлэлтэд тохирох шалгах хэрэгслийн дагуу үр нөлөөг тооцох;
4. Үр дүнг үнэлэх, зөвлөмж өгөх.

НЭГ.ШАЛГУУР ҮЗҮҮЛЭЛТИЙГ СОНГОСОН БАЙДАЛ, ҮНДЭСЛЭЛ

Хуулийн төслийн үр нөлөөний үнэлгээг тооцохдоо хуулийн төслийн зорилго, хамрах хүрээ, зохицуулах асуудалтай уялдуулан, аргачлалд дурдсан дараах 6 шалгуур үзүүлэлтийг сонгосон болно.

1. Зорилгод хүрэх байдал
2. Практикт хэрэгжих боломж
3. Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал
4. Ойлгомжтой байдал
5. Зардал¹
6. Харилцан уялдаа

Эдгээр шалгуур үзүүлэлтийг сонгохдоо дараах үндэслэлийг харгалзан үзсэн. Тухайлбал,

1. Хуулийн төсөлд тусгагдсан цэцэд хандах хэлбэр, маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт, хуралдааны хэлбэртэй холбоотой зохицуулалтууд нь Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцсэн эсэх;
2. Хуулийн төсөлд тусгагдсан маргаан шийдвэрлэх хугацаа, маргаан хянан шийдвэрлэх зардал, цэцэд хандах хугацаа, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах зохицуулалт нь практикт нийцсэн эсэх;
3. Хуулийн төсөлд тусгагдсан нэр томьёонууд нь ойлгомжтой эсэх;
4. Хуулийн төсөлд тусгагдсан маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зарчим, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тавигдах шаардлага, маргааны оролцогчийн эрх зүйн байдал, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, маргааныг хуваарилах болон холбогдох бусад журам, цэцийн даалгаврыг биелүүлэх, Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх, цэцийн шийдвэр гаргах, түүнийг мэдээлэх, тусгай журамтай холбоотой зохицуулалт нь шинээр орж ирж буй зохицуулалт учраас хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэх;
5. Хуулийн төслийн зүйл, заалт нь өөр хоорондоо болон бусад хүчин төгөлдөр үйлчилж буй хууль тогтоомжтой нийцсэн эсэх, мөн төрийн байгууллагын чиг үүрэг нь давхардсан, зөрчилдсөн, зохистойгоор зохицуулагдсан эсэх зэргийг шалгах;

¹ Журмын төслийн "Зардал" гэсэн шалгуур үзүүлэлтийг "Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийг өөрчлөх асуудлаар оролцогч талуудын санал авах журам"-ын төслийн зардлын тооцоо сэдэвт судалгаа гүйцэтгэсэн байх тул дэлгэрэнгүйг тус судалгаанаас үзнэ үү.

ХОЁР.ХУУЛИЙН ТӨСЛӨӨС ҮР НӨЛӨӨГ НЬ ТООЦОХ ХЭСГЭЭ ТОГТООСОН БАЙДАЛ

Энэхүү хэсэгт уг хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь үнэлэх хэсгийг тогтоож, сонгосон шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд холбогдох зүйл, заалтыг сонгоно. Энэхүү зүйл заалтыг сонгохдоо хууль зүйн хувьд шууд үр дагавар үүсгэж байгаа голлох ач холбогдол бүхий заалтуудыг сонгож авлаа. Өөрөөр хэлбэл, тухайн төслийн үр нөлөөг үнэлэхдээ цаг хугацаа, зардал хэмнэх үүднээс хуулийн төсөлд шинээр орж буй, голлох ач холбогдол бүхий заалтыг сонгож үр нөлөө үнэлнэ.

Түүнчлэн хуулийн төсөл батлагдсанаар тодорхой зардал үүсгэж болохуйц, эсхүл тусгай зөвшөөрөл олгохтой холбоотой, мөн тодорхой субъектэд үүрэг хүлээлгэсэн, тодорхой байгууллагад шинээр үүрэг хүлээлгэж байгаа, мөн тухайн чиг үүргийг хэрэгжүүлэх зорилгоор шинэ хэлтэс, нэгж байгууллага бий болгох шаардлагатай эсэх зэргийг харгалзан үр нөлөө тооцох хэсгээ тогтоосон.

Ингээд сонгосон шалгуур үзүүлэлтийн дагуу хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдлыг шалгуур үзүүлэлт бүрээр тус бүрд нь авч үзье.

2.1. “Зорилгод хүрэх байдал” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал

“Зорилгод хүрэх байдал” гэсэн шалгуур үзүүлэлтээр хууль тогтоомжийн төслийн зохицуулалтыг шалгаж, үр нөлөөг нь үнэлэх бол тухайн төслөөр тавьсан зорилгод хүрэхэд чиглэгдсэн эсхүл түүнийг тодорхой илэрхийлж чадахуйц зүйл, заалтыг сонгоно. Үүний тулд тухайн төслийн үзэл баримтлалтай сайтар танилцаж, хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулах болсон үндэслэл, шаардлагыг хэрхэн тодорхойлсон, энэхүү үндэслэл, шаардлага нь зорилгыг хэрхэн илэрхийлж байгаа эсэхийг судалдаг.

Иймд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслөөс дээрх асуудлын дагуу зорилгодоо хүрсэн эсэхийг “зорилгод хүрэх байдал”-ын үр нөлөөг тооцно. Үүнд:

№	Зорилгод хүрэх байдал	Сонгосон зүйл заалт
1.	Цэцэд хандах хэлбэр	Хуулийн төслийн 16 дугаар зүйл
2.	Маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт, хуралдааны хэлбэр	Хуулийн төслийн 37-49 дүгээр зүйл

2.2. “Практикт хэрэгжих боломж” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал

“Практикт хэрэгжих боломж” шалгуур үзүүлэлтийг сонгон авсан тохиолдолд тухайн хууль тогтоомжийн төслөөр шинээр бий болгож байгаа чиг үүрэг, эрх хэмжээ, бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой зохицуулалтыг сонгон авдаг. Тус шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд дараах агуулгын хүрээнд зохицуулалтуудыг сонгон “Практикт хэрэгжих боломж” гэх шалгуурын үр нөлөөг тооцсон болно.

№	Практикт хэрэгжих боломж	Сонгосон зүйл заалт
1.	Маргаан шийдвэрлэх хугацаа	Хуулийн төслийн 5 дугаар зүйл
2.	Маргаан хянан шийдвэрлэх зардал	Хуулийн төслийн 7 дугаар зүйл

3.	Цэцэд хандах хугацаа	Хуулийн төслийн 17 дугаар зүйл
4.	Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах	Хуулийн төслийн 19 дүгээр зүйл

2.3. “Ойлгомжтой байдал” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал

“Ойлгомжтой байдал” гэсэн шалгуур үзүүлэлтийг сонгон авсан тохиолдолд хууль тогтоомжийн төслөөс тодорхой заалтыг, эсхүл бүхэлд нь сонгон авч шалгах боломжтой. Хууль тогтоомжийн төсөлд хэрэглэсэн нэр томьёо, хэл зүйн найруулга, үг сонголтын хувьд ойлгомжтой байгаа эсэх, иргэд байгууллагууд тухайн зохицуулалтыг шууд ойлгож хэрэглэх, хэрэгжүүлэх боломжтой байгаа эсэхийг шалгаж үнэлнэ. Тус шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс нэр томьёоны тодорхойлолттой холбоотой хэсгийг сонгон авч үнэллээ.

№	Ойлгомжтой байдал	Сонгосон зүйл заалт
1.	Үндсэн хуулийн цэцийн дэг	Хуулийн төслийн 2 дугаар зүйлийн 2.2 дахь хэсэг
2.	Нэр томьёоны тодорхойлолт	Хуулийн төслийн 3 дугаар зүйл

2.4. “Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал

“Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал” шалгуур үзүүлэлтийг сонгон авсан тохиолдолд тухайн хууль тогтоомжийн төслийг хэрэгжүүлэх байгууллага хүлээн зөвшөөрч хэрэгжүүлэх боломжтой эсэхийг үнэлэх учраас тодорхой байгууллага, иргэний эрх ашиг хөндөгдөж буй зохицуулалтыг сонгон авах нь зүйтэй. Өөрөөр хэлбэл, тухайн төслөөр зохицуулж буй эсхүл шинээр оруулсан зохицуулалтыг иргэн, хуулийн этгээд, төрийн байгууллага хүлээн зөвшөөрч хэрэгжүүлэх эсэхийг үнэлэх учраас иргэн, хуулийн этгээд, төрийн байгууллагын эрх үүрэг, тэдгээрийн ашиг сонирхол хөндөгдөх зохицуулалтыг сонгон авлаа.

№	Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал	Сонгосон зүйл заалт
1.	Маргаан шийдвэрлэх хүрээ	Хуулийн төслийн 4 дүгээр зүйл
2.	Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зарчим	Хуулийн төслийн 8-15 дугаар зүйл
3.	Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тавигдах шаардлага	Хуулийн төслийн 18 дугаар зүйл
4.	Маргааны оролцогчийн эрх зүйн байдал	Хуулийн төслийн 21-29 дүгээр зүйл
5.	Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, маргааныг хуваарилах болон холбогдох бусад журам	Хуулийн төслийн 31 дүгээр зүйл

6.	Цэцийн даалгаврыг биелүүлэх, Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх	Хуулийн төслийн 33, 34 дүгээр зүйл
7.	Цэцийн шийдвэр гаргах, түүнийг мэдээлэх	Хуулийн төслийн 50-55 дугаар зүйл
8.	Тусгай журам	Хуулийн төслийн 56-61 дүгээр зүйл

2.5. “Харилцан уялдаа” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хуулийн төслөөс үр нөлөөг нь тооцох хэсгээ тогтоосон байдал

“Харилцан уялдаа” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд хууль тогтоомжийн төслийн үр нөлөөг үнэлэх стандарт асуултуудад хариулах замаар зохицуулалт нэг бүрийн уялдаа холбоог шалгах учраас шалгах хэсгээ сонгохдоо хуулийн төслийн тодорхой заалт, зохицуулалтыг бус тухайн төслийг бүхэлд нь сонгох нь зүйтэй. Өөрөөр хэлбэл, харилцан уялдаа гэсэн шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд бид тухайн зохицуулалт нэг бүрийн уялдаа холбоо, бусад хуультай нийцтэй байдлыг шалгадаг. Тус хуулийн төслийн хүрээнд сангийн талаарх төрийн байгууллагуудын бүрэн эрхтэй холбоотой зохицуулалтыг шалгуур үзүүлэлтийн дагуу үнэлэх нь ач холбогдолтой гэж үзлээ.

№	Харилцан уялдаа	Сонгосон зүйл заалт
1.	Хянан шийдвэрлэхэд бусад байгууллага дэмжлэг үзүүлэх	Хуулийн төслийн 32 дугаар зүйл
2.	Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага	Хуулийн төслийн 62 дугаар зүйл

ГУРАВ.ШАЛГУУР ҮЗҮҮЛЭЛТЭД ТОХИРОХ ШАЛГАХ ХЭРЭГСЛИЙН ДАГУУ ХУУЛИЙН ТӨСЛИЙН ҮР НӨЛӨӨГ ҮНЭЛСЭН БАЙДАЛ

Тохирох шалгах хэрэгсэл нь урьдчилан тогтоосон шалгуур үзүүлэлтээс шалтгаалан харилцан адилгүй байх бөгөөд шалгуур үзүүлэлт тус бүрд нийцсэн дараах шалгах хэрэгслийн дагуу үнэлгээ өгөхөөр тогтлоо.

Шалгуур үзүүлэлт	Тохирох шалгах хэрэгсэл
Зорилгод хүрэх байдал	Зорилгод дүн шинжилгээ хийх
Практикт хэрэгжих боломж	Практикт турших
Ойлгомжтой байдал	Ойлгомжтой байдлыг шалгах
Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал	Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдлын судалгаа хийх
Харилцан уялдаа	Хуулийн төслийн уялдаа холбоог шалгах

Өмнөх үе шатуудад журмын төслийн үр нөлөөг үнэлэх шалгуур үзүүлэлтийг сонгож, үр нөлөөг үнэлэх хэсгийг тогтсон тул тэдгээрт тохирох шалгах хэрэгслийг дараах байдлаар харуулав.

№	Шалгуур үзүүлэлт	Үр нөлөөг үнэлэх хэсэг	Тохирох шалгах хэрэгсэл
1.	Зорилгод хүрэх байдал	Хуулийн төслийн 16 дугаар зүйл Хуулийн төслийн 37-49 дүгээр зүйл	Үндсэн хуулийн холбогдох зохицуулалтын зорилго, үзэл баримтлал болон тус хуулийн хуулийн төслийн холбогдох зохицуулалтын зорилго, үзэл баримтлалд дүн шинжилгээ хийх
2.	Практикт хэрэгжих боломж	Хуулийн төслийн 5, 6 дугаар зүйл Хуулийн төслийн 7 дугаар зүйл Хуулийн төслийн 17 дугаар зүйл Хуулийн төслийн 19 дүгээр зүйл	Практикт хэрэгжих байдлыг баримт, бичигт дүн шинжилгээ хийх замаар хэрэгжих эсэхийг судлах
3.	Ойлгомжтой байдал	Хуулийн төслийн 2 дугаар зүйлийн 2.2 дахь хэсэг Хуулийн төслийн 3 дугаар зүйл	Тодорхойлоогүй нэр томъёонуудыг тайлбарлах байдлаар санал болгох, хуулийн төсөл боловсруулах нийтлэг шаардлагад нийцүүлэх саналыг гаргах
4.	Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал	Хуулийн төслийн 4 дүгээр зүйл Хуулийн төслийн 8-15 дугаар зүйл Хуулийн төслийн 18 дугаар зүйл Хуулийн төслийн 21-29 дүгээр зүйл Хуулийн төслийн 31 дүгээр зүйл	Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдлын судалгаа хийх асуудлын хүрээнд баримт бичгийн судалгаа хийж дүгнэх

		Хуулийн төслийн 33, 34 дүгээр зүйл Хуулийн төслийн 50-55 дугаар зүйл Хуулийн төслийн 56-61 дүгээр зүйл	
5.	Харилцан уялдаа	Хуулийн төслийн 32 дугаар зүйл Хуулийн төслийн 62 дугаар зүйл	Харилцан уялдааг судлах, ингэхдээ сантай холбоотой төрийн байгууллагын байгууллагын бүрэн эрхэд дүн шинжилгээ хийх

Дээрх урьдчилан сонгосон шалгуур үзүүлэлтэд тохирсон шалгах хэрэгслийн дагуу хуулийн төслийн үр нөлөөг дараах байдлаар үнэлэв.

3.1. “Зорилгод хүрэх байдал” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал

“Зорилгод хүрэх байдал”-ыг үнэлэхдээ хуулийн төсөл нь хэрэгцээ, шаардлагад нийцсэн эсэх, хуулийг батлан хэрэгжүүлснээр хүрэх үр дүн тодорхой байдлаар томъёологдож чадсан эсэхийг тухайн хуулийн төсөл, дээд эрэмбийн хуулийн үзэл баримтлал, түүний агуулгыг хуулийн төслийн үр нөлөөг үнэлж буй зохицуулалттай харьцуулан дүн шинжилгээ хийдэг.

Цэцэд хандах хэлбэртэй холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 16 дугаар зүйл нь Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцсэн эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн 16 дугаар зүйлд зааснаар цэцэд хандах дараах хэлбэрүүдийг хуульчилсан байна.

- Иргэн өөрийн субьектив үндсэн эрхээ хамгаалахаар цэцэд өргөдөл гаргах;
- Хүний эрхийн Үндэсний Комиссын гишүүн төлөөлөн иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөн асуудлаар цэцэд мэдээлэл гаргах;
- Үндсэн хуулийн холбогдох заалт зөрчигдсөн талаар тухайн чиглэлийн төрийн бус байгууллага нийтийн эрх ашгийг хамгаалах зорилгоор цэцэд мэдээлэл гаргах;
- Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан маргаантай асуудлаар Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын Их Хурлын гишүүн, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурор чиг үүргийн хүрээнд хүсэлт гаргах;

Судалгааны энэхүү хэсгээр тус цэцэд хандах хэлбэрүүдийг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал, агуулгад нийцсэн эсэхэд дүн шинжилгээ хийнэ. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлд цэцэд хандах хэлбэрийг доорх байдлаар тодорхойлжээ.

“1.Үндсэн хуулийн цэц нь Үндсэн хуулийг зөрчсөн тухай маргааныг иргэдийн өргөдөл, мэдээллийн дагуу өөрийн санаачилгаар буюу Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурорын хүсэлтээр хянан шийдвэрлэнэ.

2.Үндсэн хуулийн цэц энэ зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан үндэслэлээр дараахь маргаантай асуудлаар дүгнэлт гаргаж Улсын Их Хуралд оруулна:

1/хууль, зарлиг, Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгчийн бусад шийдвэр, түүнчлэн Засгийн газрын шийдвэр, Монгол Улсын олон улсын гэрээ Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх;

2/ард нийтийн санал асуулга, Улсын Их Хурал, түүний гишүүний ба Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаар сонгуулийн төв байгууллагын гаргасан шийдвэр Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх;

3/Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх;

4/Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, Ерөнхий сайдыг огцруулах, Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах үндэслэл байгаа эсэх.”

Үүнийг тодорхойлбол, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн жаран зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт зааснаар, Үндсэн хуулийн цэц нь Үндсэн хуулийг зөрчсөн тухай маргааныг

- Иргэдийн өргөдөл, мэдээллийн дагуу өөрийн санаачилгаар буюу
- Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын Дээд шүүх, Улсын Ерөнхий прокурорын хүсэлтээр хянан шийдвэрлэдэг².

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан үүсгэхээр хандах субъектүүдийг “1/иргэд; иргэд гэдэг ойлголтод Монгол Улсын иргэдээс гадна Монгол улсын иргэдээс гадна Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр хууль ёсоор оршин сууж байгаа гадаадын харьяат, аль ч улсын иргэн биш хүмүүс хэн ч байж болно. 2/эрх бүхий байгууллага; Үүнд Улсын Их Хурал, Улсын Дээд шүүх хоёр юм. 3/ эрх бүхий албан тушаалтнууд; Эдгээр албан тушаалтнуудад Монгол Улсын Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын Ерөнхий прокурор гурав болно.”³ гэж тодорхойлсон байдаг. Харин Үндсэн хуулийн цэцийн харьяалан шийдвэрлэх, дүгнэлт гаргах актуудад 1/ Улсын Их Хурлаас баталсан хууль, 2/ Улсын Их Хурлын бусад шийдвэр, 3/ Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлиг, 4/ Улсын Ерөнхийлөгчийн бусад шийдвэр, 5/ Засгийн газрын шийдвэр, 6/ Монгол Улсын олон улсын гэрээ, 7/ ард нийтийн санал асуулгын талаар Сонгуулийн ерөнхий хорооноос гаргасан шийдвэр, 8/ Улсын Их Хурал, түүний гишүүдийн сонгуулийн талаар Сонгуулийн ерөнхий хорооны шийдвэр, 9/ Улсын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаар Сонгуулийн ерөнхий хорооны шийдвэр, үйл ажиллагаа нь Үндсэн хуулийн заалт зөрчсөн эсэх талаар Үндсэн хуулийн цэцэд харьяалагддаг албан тушаалтнуудын хувьд 1/ Улсын Ерөнхийлөгч, 2/ Улсын Их Хурлын дарга, 3/ Улсын Их Хурлын гишүүд, 4/ Ерөнхий сайд, 5/ Засгийн газрын гишүүд, 6/ Улсын Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, 7/ Улсын Ерөнхий прокурор нар бөгөөд Үндсэн хуулийн Цэцийн үйл ажиллагааны харьяалалд зарим өндөр албан тушаалтнуудын бүрэн эрхэнд халдах үндэслэл байгаа талаар маргаанд дүгнэлт гаргах асуудлын хувьд 1/ Улсын Ерөнхийлөгчийг огцруулах үндэслэл байгаа эсэх, 2/ Улсын Их Хурлын даргыг огцруулах үндэслэл байгаа эсэх, 3/ Ерөнхий сайдыг огцруулах үндэслэл байгаа эсэх, 4/ Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах үндэслэл байгаа эсэх⁴ талаар тус тус хамаарч байна.

Мөн дээрх байдлаар Монгол Улсын Үндсэн хуулийн зохицуулалтыг авч үзэхээс гадна дэлхийн нийтлэг жишгийг харах нь зүйтэй. Түүхэн үүднээс авч үзвэл ихэнх тогтолцоонд Үндсэн хуулийн хяналт буюу Үндсэн хуулийн шүүхийн хяналт нь төрийн байгууллага хооронд эрх хэмжээ харьяаллын маргаантай холбогдсон үүссэн байдаг.

² Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй”, Хоёрдахь хэвлэл, УБ, 2021, 24 дэх тал.

³ Г.Совд, “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн тайлбар”, УБ, 2000, 259 дэх тал.

⁴ Мөн тэнд,

Орчин үед бусад төрлийн маргаан, эргэлзээтэй асуудал гарч үзсэн тул Үндсэн хуулийн хяналт нь зөвхөн эрх хэмжээг зааглан хязгаарлахаас илүү өргөн хүрээтэй болжээ. Үндсэн хуулийн эрх хэмжээг гадаадын улс, орнуудад нийтлэг байдлаар дараах асуудлыг хамрахаар тодорхойлсон байдаг.

1. Урьдчилсан хяналт
2. Батлагдсаны дараах буюу хариуцлага хүлээлгэх хяналт
3. Хэм хэмжээний тайлбар хийх
4. Хэм хэмжээг хэрэгжүүлэхтэй холбогдсон хяналт
5. Хууль тогтоомжийн хийдлийг нөхөх асуудал
6. Хууль санаачлах
7. Эрх хэмжээ, харьяаллын маргаан
8. Улс төрийн намын Үндсэн хуульд нийцээгүй үйл ажиллагаа, шийдвэртэй холбогдох асуудлаар
9. Ард нийтийн санал асуулга, хураалт (Ард нийтийн санал хураалт Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх асуудлаар)
10. Сонгууль – сонгуулийн үйл ажиллагаа Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх асуудлаар
11. Төлөөллийн сонгуулийн дүнг баталгаажуулах
12. Хүний эрхийг хамгаалах
13. Албан тушаал эрхлэх чадварын асуудлаар
14. Албан тушаалаас огцруулах эсэх асуудлаар
15. Тусгайлан олгосон эрх хэмжээ
16. Үндсэн хууль болон бусад хуулиар Үндсэн хуулийн шүүхэд харьяалуулсан бусад асуудал⁵

Дээрхээс дүгнэвэл, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн 16 дугаар зүйлд заасан цэцэд хандах хэлбэрүүдийг зохицуулсан зохицуулалт нь Үндсэн хуулийн зохицуулалт, үзэл баримтлал болон олон улсын жишигт нийцэхээр байна. Гэвч тус зохицуулалтын хувьд шинээр тодорхойлсон цэцэд хандах хэлбэрийг тус бүрд нь авч үзэх шаардлагатай.

Иргэн өөрийн субъектив үндсэн эрхээ хамгаалахаар цэцэд өргөдөл гаргах талаар:

Үндсэн хуулийн 64 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц бол Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа мөн.” гэж тодорхойлсон байна.

Үндсэн хуулийн 2 дугаар бүлэгт заасан хүний эрхийг хамгаалах буюу тухайн зохицуулалтын хэрэгжилтэд дээд хяналт тавих, шийдвэрлэх нь Үндсэн Хуулийн Цэцийн үүрэг юм. Үндсэн хуулийн цэц нь 1992 онд Үндсэн хуульд батлагдсанаас хойш дээрх үүргээ хэрэгжүүлээгүй буюу иргэний үндсэн эрхийн зөрчлийн тодорхой маргааныг шийдвэрлээгүй байна.

Энэ нь Үндсэн хуулийн 66 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт⁶ заасан Үндсэн Хуулийн Цэцийн харьяалан шийдвэрлэх маргаанд иргэний үндсэн эрхийн зөрчлийг шийдвэрлэх

⁵ Арне Мавчич, “Үндсэн хуулийн хяналт”, УБ, 2014, 50-55 дахь тал

⁶ -хууль, зарлиг, Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгчийн бусад шийдвэр, түүнчлэн Засгийн газрын шийдвэр, Монгол Улсын олон улсын гэрээ Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх;
-ард нийтийн санал асуулга, Улсын Их Хурал, түүний гишүүний ба Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаар сонгуулийн төв байгууллагын гаргасан шийдвэр Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх;

агуулга тусаагүйтэй холбоотой. Энэ талаар судлаачид шүүмжилж Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал, зорилготой нийцээгүй хэмээн үздэг.

Энэ тухай хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяа “Өмчлөх, хуульд заасан тохиолдолд эд, мөнгөний тусламж авах зэрэг аль нэг эрх нь нийтийн засгийн аливаа актаар зөрчигдлөө хэмээн үзээд иргэн хүн Үндсэн хуулийн цэцэд хандвал Цэц маргааныг шийдвэрлүүлэхээр бүрэн эрхийнхээ дагуу холбогдох байгууллага, тухайлбал ердийн шүүхэд шилжүүлж энэ тухай өргөдөл мэдээлэл гаргагчид мэдэгдэнэ. Монголд иргэн хүн Үндсэн хуулийн 66-р зүйлийн 2 дахь хэсэгт тусгайлан заасан объектуудаар УИХ, Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын Дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурорын, өөрөөр хэлбэл хүсэлт гаргагчийн нэгэн адил өөрийнх нь үндсэн эрх зөрчигдөөгүй байхаар хуульд туссан учир Үндсэн хуулийн цэц иргэн хүний индивидуаль үндсэн эрх бодит байдал дээр зөрчигдсөн тохиолдолд түүнийг шүүхийн журмаар Үндсэн хуулийг хэрэглэн сэргээх боломжгүй байдаг. Зөрчигдсөн эрхийг манайд ч гэсэн ердийн шүүх сэргээдэг, харин үндсэн эрх зөрчигдвөл түүнийг Үндсэн хуулийн цэц Үндсэн хуулийн нэрийн өмнөөс сэргээх боломж хараахан бүрдээгүй байна. Монголд иргэн хүн Үндсэн хуулийн цэцэд өөрт нь шууд хамааралгүй асуудлаар, тухайлбал аль нэг эрх зүйн акт үндсэн хууль зөрчиж байгаа эсхүл хуульд заасан хэн нэг албан тушаалтан үндсэн хууль зөрчиж байгаа эсэх асуудлаар хандах боломжтой. Ийнхүү иргэн хүн Үндсэн хуульд заасан цөөн тооны объектоор Цэцэд хандах эрхтэй бөгөөд үндсэн эрх энэхүү объектод ордоггүй. Иймд Үндсэн хуулийн “Хүний эрх” бүлгийн хэрэгжилт бодит байдалд хамгаалалтгүй орхигджээ. Харин иргэн Монгол Улсын Үндсэн хуульд заасан объектоор цэцэд өргөдөл, мэдээлэл ирүүлэхэд түүнд үндсэн эрхийн тухай асуудал агуулагдсан байхыг үгүйсгэхгүй. Гэхдээ аливаа шүүхийн зориулалт амьдралын тухайн нөхцөл байдалд эрхийг сэргээхэд Үндсэн хуулийн шүүхийн зориулалт үндсэн эрхийг сэргээхэд оршдог гэдэг нийтлэг зарчмаас Цэцийн эрх хэмжээ ихээхэн ялгагдаж буйг тэмдэглэе⁷.” гэж өөрийн байр суурийг илэрхийлжээ.

Мөн Үндсэн хуулийг батлах явцад БНМАУ-ын Ардын Их хурлын 12 дахь удаагийн сонгуулийн 2 дугаар чуулганы 1991 оны 12 дугаар сарын 16-ны өдрийн хурал дээр 9-р тойргийн депутат С.Зориг “Бид нар Үндсэн хуульдаа хүний эрхийг баталгаажуулах талаар асар олон заалт оруулсан. Өмнө нь зөрчиж байсан, одоо ер нь зөрчихгүй тийшээгээ хандъя. Тэрийгээ нийгмийнхээ суурь болгоё гэж үзсэн. Гэхдээ энэ хүний эрхийг хамгаалах тэр арга хэрэгслүүдээ бараг өгөөгүй, зөвхөн шүүхэд гомдол гаргах, ганц механизмыг оруулж. Энийг хангахад гурван механизмыг хийж болох юм аа Үндсэн хуульд. Нэгдүгээрт, шүүхэд өөрийнхөө гомдлыг гаргах, хоёрдугаар Их цаазын цэцэд Үндсэн хуулийн эрх, эрх чөлөө нь зөрчигдсөн гэж үзэж байгаа юм бол хувь хүн гомдлоо гаргах эрхтэй. Гуравдугаарт, шүүхийн бус нэг механизм болох хүний эрхийн үндэсний комисс байгуулах гэж ийм гурван янзын механизмтай бид нар тэр Үндсэн хуульдаа заасан хүний эрхийг хамгаалах бололцоотой болно. Тэгээгүй тохиолдолд одоо шүүхдээ

-Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх;

-Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, Ерөнхий сайдыг огцруулах, Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах үндэслэл байгаа эсэх.

⁷ Ц.Сарантуяа, “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн онцлог, эрх зүйн харьцуулалт” Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, УБ, 2002, <https://legaldata.mn/buteel/pdf?id=775>

итгэл итгэл нь буурсан ийм үед тэр механизмуудаа хийж өгөхгүй бол бид нар баталгааг нь гаргаж чадахгүй байх”⁸ гэж хэлж энэхүү санааг дэмжиж байсан.

Түүнчлэн хууль зүйн ухааны доктор, судлаач О.Мөнхсайхан нь иргэний үндсэн эрхийн маргааныг ҮХЦ шийдвэрлэх талаар 2 үзэл баримтлал гаргаж, дараах байдлаар судалсан байна.

“Нэгдүгээр үзэл баримтлал бол ҮХЦТХ болон Цэцийн практикт тогтсон. Цэц хууль тогтоомж болон бусад холбогдох шийдвэрт абстракт хяналт хэрэгжүүлдэг боловч ердийн шүүхийн шийдвэрт Үндсэн хууль зөрчигдсөн эсэх асуудлыг шийдвэрлэдэггүй. Мөн, төрийн өндөр албан тушаалтны үйлдэл, эс үйлдэхүй Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг хянадаг. Зөвхөн эрх бүхий этгээд төдийгүй иргэн цэцийн харьяаллын аль ч асуудлаар мэдээлэл гаргах эрхтэй (*actio popularis*). Хууль тогтоомж болон ҮХЦТХ-д заасан бусад шийдвэрээр үндсэн эрхээ зөрчүүлсэн гэж иргэн гэж үзвэл цэцэд өргөдөл гаргах боломжтой. Гэвч, иргэн шүүхийн шийдвэрээр үндсэн эрх нь зөрчигдсөн эсхүл хамгаалагдаж чадаагүй гэж үзвэл энэ асуудлаар цэцэд хандах боломжгүй. Тодорхой тохиолдолд зөрчигдсөн үндсэн эрхийн маргааныг цэц харьяалан шийдвэрлэхгүй байгаа нь Монгол Улс дахь хүний эрхийн сул хамгаалалтын нэг шалтгаан болж байна.

Хоёрдугаар үзэл баримтлалын дагуу иргэний өргөдөл бол Европын Үндсэн хуулийн шүүхүүдэд байдаг үндсэн хуулийн гомдолтой адилхан агуулгаар хэрэгжих хэрэгтэй. Энэ үзэл баримтлал бол нэгдүгээр үзэл баримтлалтай өрсөлдөхүйц төдийгүй цэцийг үндсэн эрхийн хамгаалагч гэсэн зорилгод нь хүргэх, Үндсэн хуулийн шүүхийн утгаар нь хөгжүүлэх, Үндсэн хуулийн нэр томьёо, логику илүү тохирох, Үндсэн хуулийг боловсруулж баталсан түүхээр дэмжигдэж болохуйц, олон улсын шилдэг туршлагад нийцэх боломжтойгоороо илүү дээр юм. Өргөдлийг үндсэн хуулийн гомдлоор ойлговол түүнийг хүсэлттэй адилхан дүгнэлт гаргах, дахин хянан үзэх хоёр шатлалтай процедураар шийдвэрлэж болохгүй. Цэц өргөдлөөр үүсгэсэн маргааныг нэг удаа эцэслэн шийдвэрлэж, уг шийдвэрээ УИХ-руу явуулахгүй байхаар хуульчлах хэрэгтэй. Мөн, иргэний мэдээлэл гэдгийг үндсэн хуулийн маргааныг үүсгэх үндэслэл гэж үзэхгүй харин *amicus curiae* гэсэн агуулгаар ойлгож, нэгэнт үүсгэсэн маргааныг зөв шийдвэрлэхэд ач холбогдолтой үндэслэл, судалгааг маргааны тал биш иргэнээс авах суваг болгох нь илүү зохистой. Иргэний өргөдөл, мэдээллийн талаар хоёрдугаар үзэл баримтлалын дагуу Цэцийн тухай хууль тогтоомжийг шинэчилбэл Монгол Улс дахь үндсэн эрхийн зөрчил Үндсэн хуулийн болон олон улсын стандартын дагуу шийдвэрлэгдэх боломжтой болно. Улмаар иргэний үндсэн эрхий зүгээр нэг тунхаг төдий биш харин бодитой хэрэгждэг эрх зүй болно.”⁹

Ийнхүү Үндсэн хуулийн цэц нь иргэний үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой маргааныг шийдвэрлэснээр Үндсэн хуульд ёс, хүний эрхийг дээдлэх зарчмыг хангах юм. Түүнчлэн хүний субъектив үндсэн эрхийг Үндсэн хуулийн цэц хамгаалах явдал нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болно. Энэ нь хяналтад харьяалагдах субъектийн үйл

⁸ Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын Газар, “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эх сурвалж. /Боть 9/”, УБ, 2022, 696 дахь тал

⁹ О.Мөнхсайхан, “Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхойлох боломж”, “Монгол Улсын хууль зүйн шинжлэх ухаан: одоо ба ирээдүй” эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл, УБ, 2015, 64-81 дэх тал.

ажиллагаанд Үндсэн хуулийн заалт нэг бүрийг хэрэгжүүлэхийг шаардах, зөрчил гаргасан тохиолдолд арилгуулах чиг үүрэг гүйцэтгэх явдал юм.¹⁰

Иймд Үндсэн хуульд зааснаар Үндсэн хуулийн цэцэд иргэний үндсэн эрхийн тодорхой зөрчлийг хүлээн авч шийдвэрлэх боломжийг нээж, Үндсэн хуулийн цэцийн Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, иргэд субъектив үндсэн эрхээ хамгаалуулах Үндсэн хуулийн механизмыг бий болгосон энэхүү төслийн зохицуулалт нь Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцэж байна.

Хязгаарлалтын тухайд:

Үндсэн хуулийн цэцэд өргөдөл гаргах хязгаарлалтыг зайлшгүй тусгах шаардлага үүсдэг. Тухайлбал, тус төсөлд “Иргэн эрх хамгаалах, сэргээх шүүхийн болон бусад арга замыг дуусгасны дараа хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллага, албан тушаалтны гаргасан шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүй өөрийнх нь үндсэн эрхийг зөрчсөн хэвээр гэж үзэж байгаа бол Цэцэд өргөдөл гаргана.” гэж хязгаарлалтыг тусгасан байна.

Энэ тухай хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяа “Сонгодог утгаараа иргэдийн өргөдөл, мэдээлэл нь Үндсэн хуульд заасан индивидуаль буюу субъектив үндсэн эрх хэрэгжих баталгаа байх ёстой. Иргэн, хуулийн этгээд нь үндсэн эрхээ нийтийн эрх зүйн аливаа субъектийн шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүйгээр зөрчигдсөн гэж үзвэл үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхтэй байдаг. Гэхдээ иргэн, хуулийн этгээд нь үндсэн хуулийн шүүхэд хандахын өмнө тухайн маргааныг хуульд заасан бусад бүх шат дамжлагаар шийдвэрлүүлэх арга хэмжээг урьдчилан авсан байх шаардлагатай. Өөрөөр хэлбэл, эрхээ хамгаалуулахаар үндэсний эрх зүйн бүх механизмыг эхлээд гүйцээсэн байна. Зөвхөн үүний дараагаар л үндсэн хуулийн шүүхэд хандах боломжтой болдог. Учир нь өргөдөл нь үндсэн хуулийн шүүхийн практикт анхдагч бус үүсмэл (субсидиар) шинж чанартай юм.¹¹” гэж мөн чанарыг тодорхойлсон.

Мөн шүүхэд хандсан, эсхүл хуулийн бусад аргыг хэрэглэсэн ч үндсэн эрх нь сэргээгдээгүй гэж үзсэн тохиолдолд өргөдөл гаргах нь судлаачдын байр сууриас гадна бусад улсын туршлагад тулгуурлан авч үзсэн ч хүлээн зөвшөөрөгдөнө.

Тухайлбал, ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 97 дугаар зүйлд зааснаар “Шүүх эсхүл хууль хэрэглэдэг өөр байгууллага тухайн хуулийг хэрэглэж хэрэг шийдвэрлэсэн бол ОХУ-ын Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхэд өргөдөл гаргах боломжтой байна.”¹² гэж үүнийг тодорхойлсон байна.

Мөн БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 68 дугаар зүйлд “Төрийн эрх мэдлээ хэрэгжүүлсэн буюу хэрэгжүүлээгүйн улмаас Үндсэн хуулиар баталгаажсан үндсэн эрх нь зөрчигдсөн аливаа этгээд шүүхээр шийдвэрлэснээс бусад тохиолдолд Үндсэн хуулийн цэцэд хянан шийдвэрлүүлэхээр гомдол гаргаж болно. Гагцхүү бусад хуулиар шийдвэрлэх журам байгаа тохиолдолд бүх шатны журмаар шийдвэрлүүлсний дараа гомдол гаргах боломжтой. Шүүхээр шийдвэрлэснээс бусад тохиолдолд гэдэгт

¹⁰ Ч.Энхбаатар, “Үндсэн хуулийн эрх зүй”, УБ, 2007, 287 дахь тал.

¹¹ Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй”, Хоёр дахь хэвлэл, УБ, 2021, 119 дэх тал.

¹² Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй”, Хоёр дахь хэвлэл, УБ, 2021, 120 дахь тал.

Үндсэн хуулийн шүүхээс Үндсэн хууль зөрчсөн гэж үзсэн хуулийг шүүх хэрэглэсний улмаас үндсэн эрх зөрчсөн тохиолдлыг хамааруулахгүй.”¹³ гэж зохицуулсан байна.

Ийнхүү, бусад улсуудад үндсэн эрхийн зөрчлийг Үндсэн хуулийн шүүхээс харьяалан шийдвэрлэх боловч, тодорхой хязгаарлалтыг тавьдаг байна. Өөрөөр хэлбэл, **Иргэний үндсэн эрхийн тодорхой зөрчилд хамаарах маргааны хязгаарлалтын** хувьд гадаад улсуудад мөн тодорхой хязгаарлалтыг хийх тохиолдлууд байдаг. Тухайлбал, ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн 76 дугаар зүйлийн 4а дугаар зүйлд хүний дараах субъектив үндсэн эрхийг Үндсэн хуулийн шүүх хамгаалах талаар тусгажээ.¹⁴

- Улсын бүх эрх мэдэл ард түмнээс эх үндэстэй байхтай холбоотой зохицуулалт /20 дугаар зүйлийн 4 дэх хэсэг/
- Үндсэн эрхийг тэгш эдлүүлэх болон нийтийн үйлчилгээг үзүүлэхтэй холбоотой зохицуулалт /33 дугаар зүйл/
- Сонгох, сонгогдох үндсэн эрхийн зохицуулалт /38 дугаар зүйл/
- Хуулиас гадуур шүүх байгуулахыг хориглохтой холбоотой зохицуулалт /101 дүгээр зүйл/
- Шударгаар шүүлгэх эрх болон эрүүгийн эрх зүйн шударга ёсны зохицуулалт /103 дугаар зүйл/
- Халдашгүй байх үндсэн эрхийн зохицуулалт /104 дүгээр зүйл/

Иргэний үндсэн эрхийн тодорхой зөрчлийг авч хэлэлцэх талаар эрх хамгаалах, сэргээх шүүхийн болон бусад арга замыг дуусгасны дараа буюу дотоодын хүний эрхийг хамгаалах механизмаар явсны дараа ханддаг болсон нь Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн үр дүнтэй зохицуулалт байна. Гэвч үүнээс гадна бусад хязгаарлалтуудыг тусгах шаардлагатай эсэхийг тодорхойлох, хуулийн зохицуулалтад оруулах нь зүйтэй эсэхийг шийдвэрлэх хэрэгтэй.

Хүний эрхийн Үндэсний Комиссын гишүүн төлөөлөн иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөн асуудлаар цэцэд мэдээлэл гаргах талаар:

ХЭҮК¹⁵ нь 2020 оны Монгол Улсын хүний эрхийн үндэсний комиссын тухай хуулийн 3.1.1-т зааснаар “Монгол Улсын Үндсэн хууль, хууль, олон улсын гэрээнд заасан

¹³ 헌법재판소법 ([시행 2022. 2. 3.] [법률 제18836호, 2022. 2. 3., 일부개정]), Холбоос: https://www.law.go.kr/%EB%B2%95%EB%A0%B9/%ED%97%8C%EB%B2%95%EC%9E%AC%ED%8C%90%EC%86%8C%EB%B2%95?Fbclid=iwar3jwwhw36mp4zdc-0Hy3kzinbxWJJ8HJXur1WLSGsjAO2o-DE_t3a3aqpq

¹⁴ ХЗҮХ, “Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улсын Үндсэн хууль”, УБ, 2020.

¹⁵ 1991 онд Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагаас зохион байгуулсан шинжээчдийн зөвлөгөөнөөс “Хүний эрхийг дэмжих, хамгаалах үндэсний байгууллагуудын эрх зүйн зарчмууд” батлагдсан. Парисын зарчмууд нэршлээр түгсэн энэ баримт бичгийг хожим нь НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблей 1993/48/134 тогтоолоор батламжилжээ. “Парисын зарчмууд”-аар хүний эрхийг хангах, түүнийг сахин хамгаалах үндэсний байгууллагуудын бүрэн эрх, үйл ажиллагаа, эрх зүйн байдлын талаарх наад захын хэм хэмжээг тогтоосон. 1993 онд Вена хотноо зохион байгуулагдсан Хүний эрхийн дэлхийн бага хурлаар олон улсын гэрээ, конвенцод заасан хүний эрх, эрх чөлөө, шударга ёс, эв нэгдлийг хүлээн зөвшөөрч, түүнийг хангаж, хамгаалах, хөхиүлэн дэмжих үүрэг бүхий хүний эрхийн үндэсний байгууллагыг Парисын зарчмуудад нийцүүлэн байгуулахыг гишүүн улс орнууддаа уриалсан билээ. Хүний эрхийн үндэсний байгууллага нь хараат бус, өргөн хүрээтэй бүрэн эрх олгогдсон, байнгын ажиллагаатай, олон ургальч төлөөллийг хангасан бүрэлдэхүүнтэй, олон нийтэд ойр дөт, үйл ажиллагаагаа явуулах санхүүгийн чадавхтай байх ёстой. Хуулийг дээдлэх, хараат бус, бие даасан байх, хүний эрх, эрх чөлөө, хууль ёсыг тууштай хамгаалах, ил тод, шударга ажиллах нь хүний эрхийн үндэсний байгууллагын үйл ажиллагааны зарчим юм. Эдгээр үзүүлэлтүүдээр нь хүний эрхийн үндэсний байгууллагын үр нөлөөг хэмждэг. УИХ-аас 2000

хүний эрх, эрх чөлөөний хэрэгжилтэд хяналт тавьж, хүний эрхийг хамгаалах, дэмжих чиг үүрэг бүхий хараат бус, бие даасан үндэсний байгууллага.” гэж тусгасан. ХЭҮК нь дараах чиг үүргийг хэрэгжүүлдэг. Үүнд:

- Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөтэй холбоотой аливаа асуудлаар **санал, зөвлөмж гаргаж**, эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан, хуулийн этгээдэд хүргүүлэх;
- Хууль тогтоомж, захиргааны байгууллагын шийдвэрийн төсөл Монгол Улсын Үндсэн хууль, олон улсын гэрээ, хүний эрхийн үндсэн зарчимд нийцэж байгаа эсэх талаар **санал гаргах**;
- Хүний эрхийн талаарх олон улсын гэрээнд нэгдэн орох, соёрхон батлах эсэх талаар **санал хүргүүлэх**, Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага (НҮБ)-ын Хүний эрхийн Зөвлөл болон гэрээний хороодод **мэдээлэл хүргүүлэх**;
- Хүний эрх, эрх чөлөөг хангахтай холбогдсон хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох тухай саналаа хууль санаачлах **эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтанд уламжлах**;
- Хүний эрхийн боловсролыг **дэмжих, түгээх**;
- Хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалах;
- Хүний эрхийн асуудлаар төр, иргэний нийгэм, хэвлэл мэдээллийн байгууллага, хуулийн этгээд болон олон улсын байгууллагатай **хамтран ажиллах**;
- Шаардлагатай асуудлаар эрдэм шинжилгээ, судалгааны байгууллага, ашгийн төлөө бус хуулийн этгээдээр судалгаа хийлгэх, тухайлсан асуудлаар мэргэшсэн **шинжээч томилж, дүгнэлт гаргуулах**;
- Жендэрийн эрх тэгш байдлыг хангах тухай хууль тогтоомжийн хэрэгжилтэд **хяналт тавих**;
- Хүний хувийн мэдээлэл хамгаалах хууль тогтоомжийн **хэрэгжилтэд хяналт тавих**;
- Төрийн байгууллага, албан тушаалтан хүний эрхийг хангах, хамгаалах, хүндэтгэх үүргийн хэрэгжилтэд энэ хууль болон бусад хуулиар олгогдсон бүрэн эрхийнхээ **хүрээнд хяналт тавих**;
- Монгол Улс дахь хүний эрх, эрх чөлөөний байдлын талаарх илтгэл боловсруулж, УИХ-д **хүргүүлэх**.

ХЭҮК нь эрх бүхий байгууллага албан тушаалтанд хүний эрх зөрчигдсөн эсэх талаар санал, зөвлөмж, дүгнэлт гаргах, мэдээлэл хүргүүлэх, шаардлагатай тохиолдолд хяналт тавих, шалгалт хийх зэрэг чиг үүргийг хэрэгжүүлдэг хүний эрхийг хамгаалах чухал

оны 12 дугаар сарын 07-ны өдөр Монгол Улсын Хүний эрхийн Үндэсний Комиссын тухай хуулийг баталж, 2001 оны 02 дугаар сарын 02-ны өдөр Комиссын анхны гишүүдийг томилсноор Парисын зарчимд нийцсэн хүний эрхийн үндэсний байгууллага Монгол Улсад үйл ажиллагаагаа хэрэгжүүлж эхэлсэн. Монгол Улсын Хүний эрхийн Үндэсний Комисс нь Үндсэн хууль, хууль, олон улсын гэрээнд заасан хүний эрх, эрх чөлөөний хэрэгжилтэд хяналт тавьж, хүний эрхийг хамгаалах, дэмжих чиг үүрэг бүхий хараат бус, бие даасан үндэсний байгууллага юм. Энэхүү Комисс нь Хүний эрхийн Үндэсний Байгууллагуудын Олон Улсын Зохицуулах Хороонд 2003, 2008, 2014, 2021 онуудад “А” статусаар магадлан итгэмжлэгдсэн, Ази Номхон Далайн Бүс Нутгийн Хүний эрхийн Үндэсний Байгууллагын Чуулганы бүрэн эрхт гишүүн юм. УИХ-аас Монгол Улсын Хүний эрхийн Үндэсний Комиссын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгыг 2020 оны 01 дүгээр сарын 23-ны өдөр баталснаар Комиссын чиг үүрэг, үйл ажиллагааны зарчим, дарга, гишүүний бүрэн эрх, зохион байгуулалт, хүний эрхийн зөрчлийн талаарх гомдол мэдээллийг шийдвэрлэх ажиллагаа болон хүний эрх хамгаалагчийн эрхийг хамгаалах, эрүү шүүлтээс урьдчилан сэргийлэх үйл ажиллагааны үндэсний механизмыг байгуулсан зэрэг томоохон өөрчлөлтийг хийсэн.

субъект юм.¹⁶ Гэвч Үндсэн хуулийн 66 дугаар зүйлийн 1-т заасан Үндсэн хуулийн цэцэд хандах субъектэд ХЭҮК-ыг хамааруулаагүй байгаа нь хүний эрхийн чиглэлээр голчилж үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллагын чиг үүргийг хэрэгжүүлэх боломжийг хязгаарлагдмал байдлаар зохицуулж ирсэн. Иймд ХЭҮК нь хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, зөрчигдөхөөс урьдчилан сэргийлэх чиг үүрэг бүхий байгууллага болохын хувьд хүний эрхийг зөрчсөн хууль, эрх зүйн акт, эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны үйлдэл, эс үйлдлийг ҮХЦ-д хандан шийдвэрлүүлэх эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх шаардлагатай байна.

Уг өөрчлөлтийн төслөөр ХЭҮК-оос Үндсэн хууль зөрчсөн тухай маргаантай асуудлаар Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гарган шийдвэрлүүлэх эрх зүйн орчныг бүрдүүлж буй явдал нь Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон өөрчлөлтийн төслийн үзэл баримтлалд бүрэн нийцсэн гэж үзлээ. Иймд ХЭҮК-оос хүний эрхийн зөрчлийн талаар Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргах нь Үндсэн хуулийн хяналтын агуулгад бүрэн нийцэж байх бөгөөд зорилгод хүрсэн байх шалгуурыг хангаж байна.

Гэхдээ тус төсөлд “Иргэн эрх хамгаалах, сэргээх шүүхийн болон бусад арга замыг дуусгасны дараа хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллага, албан тушаалтны гаргасан шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүй өөрийнх нь үндсэн эрхийг зөрчсөн хэвээр гэж үзэж байгаа бол Цэцэд **өргөдөл** гаргана” гээд иргэн зөвхөн өөрийн үндсэн эрх зөрчигдсөн тохиолдолд тухайн эрхээ сэргээлгэхээр өргөдөл гаргахаар тодорхойлсон нь “хуулийн хэрэгжилт дэх иргэний хяналт”-ыг хязгаарласан буюу иргэний мэдээлэл гаргах эрхийг хязгаарласан байна.

Тодруулбал, сүүлийн 23 жилд цэцийн шийдвэрлэсэн маргааны дийлэнх нь иргэдийн өргөдөл, мэдээллээр үүссэн байдаг. 1992 оноос 2007 онд иргэд 1000 гаруй өргөдөл, мэдээлэл гаргасан. Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн системд тавигдсан цэцийн шийдвэрүүдийг судалж үзэхэд 1992-2015 оны хооронд цэцийн дунд суудлын хуралдаанаар нийт 164 маргаантай асуудлаар дүгнэлт гаргаж шийдвэрлэжээ. Эдгээрийн 159 маргаан буюу 97 хувь нь иргэний мэдээллээр үүссэн. Эндээс Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэхэд мэдээлэл чухал үүрэгтэй гэдэг нь харагдаж байна¹⁷.

Мөн түүнчлэн Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлтийг авч үзвэл Цэцэд хандсан байдлын 39%-ийг буюу 3451-ээс 1333-ыг мэдээлэл дангаар эзэлж байна¹⁸.

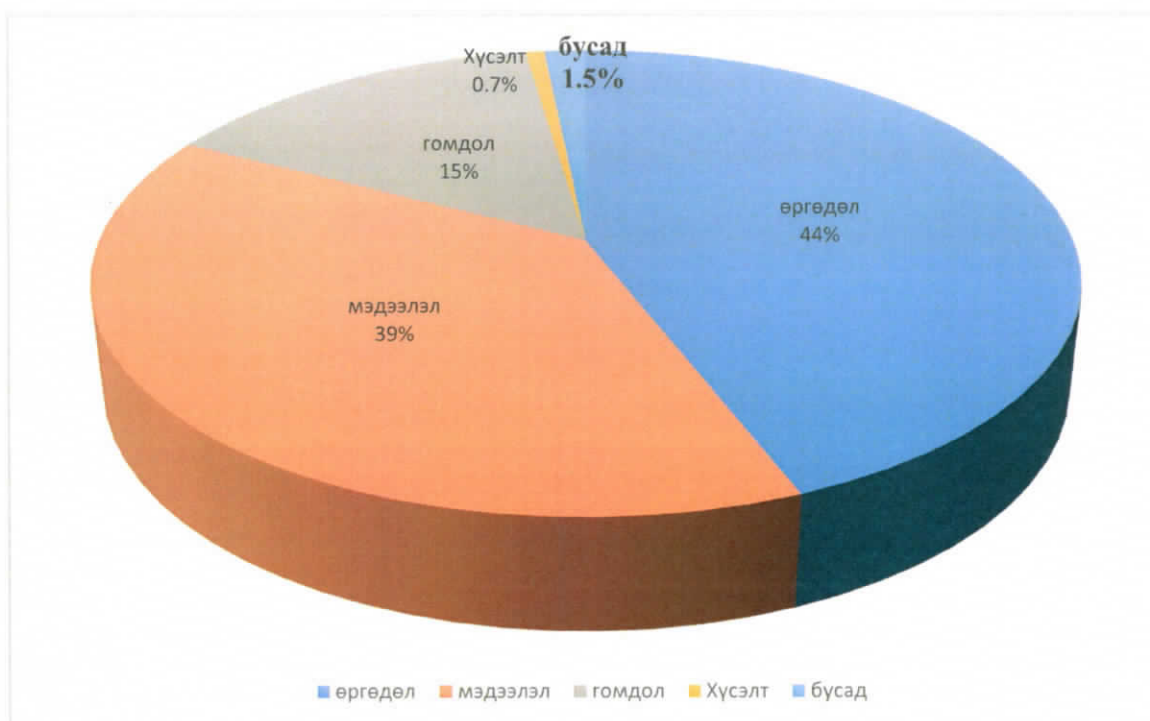
Он	Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт	Үүнээс
----	---------------------------	--------

¹⁶ ХЗҮХ, “Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн хэрэгцээ, шаардлагын талаарх тандан судалгаа”, УБ, 2023, 11 дэх тал.

¹⁷ О. Мөнхсайхан, “Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхой боломж”, “Монгол Улсын хууль зүйн шинжлэх ухаан: одоо ба ирээдүй” эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл, УБ, 2015, 69 дэх тал.

¹⁸ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлт /1992-2021 он/, УБ, 2021.

		Өргөдөл	Мэдээлэл	Гомдол	Хүсэлт	Бусад /УИХТ/
1992	29	24	4	-	-	1
1993	67	26	34	3	2	2
1994	87	62	15	6	2	2
1995	48	30	14	4	-	-
1996	95	76	8	10	-	1
1997	76	67	2	5	2	-
1998	79	65	4	8	2	
1999	43	36	2	5	-	-
2000	31	27	1	1	-	2
2001	27	22	3	1	-	1
2002	86	74		9	-	3
2003	58	51	2	4	-	1
2004	42	35	6	1	-	
2005	76	66	4	4	-	2
2006	132	101	15	11	3	2
2007	127	84	14	25	-	4
2008	125	5	99	20	-	1
2009	114	90	6	18	-	-
2010	113	8	75	27	1	2
2011	101	80	1	19	1	-
2012	153	98	21	31	-	3
2013	132	90	15	25	-	2
2014	141	43	78	18	-	2
2015	176	38	90	36	1	11
2016	251	39	159	51	-	2
2017	165	32	94	38	1	-
2018	244	29	175	33	4	3
2019	250	63	137	44	3	3
2020	191	31	121	37	-	2
2021	191	29	133	23	3	3
Нийт	3451	1521	1333	517	25	55

Тиймээс Үндсэн хуулийн цэцэд иргэн энэхүү төсөлд зааснаар иргэний үндсэн эрхийн тодорхой зөрчлийн улмаас хандахаас гадна хууль Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх мэдээллийн дагуу Үндсэн хуулийн цэцийн харьяалан шийдвэрлэх маргаан буюу объектоор хандах нь зохистой байж болно.

Үндсэн хуулийн холбогдох заалт зөрчигдсөн талаар тухайн чиглэлийн төрийн бус байгууллага нийтийн эрх ашгийг хамгаалах зорилгоор цэцэд мэдээлэл гаргах талаар:

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн 16 дугаар зүйлийн 16.3.2 дахь хэсэгт “иргэн Үндсэн хуулийн холбогдох заалт зөрчигдсөн талаар тухайн чиглэлийн төрийн бус байгууллагад нийтийн ашиг сонирхлыг хамгаалах зорилгоор хандсан нь үндэслэлтэй бол тухайн байгууллага” мэдээлэл гаргахаар зохицуулжээ.

Ийнхүү зохицуулсан нь Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлийн 10 дахь хэсэгт заасан “...Нийгмийн болон өөрсдийн ашиг сонирхол, үзэл бодлын үүднээс нам, олон нийтийн бусад байгууллага байгуулах, сайн дураараа эвлэлдэн нэгдэх эрхтэй...” гэж заасан эвлэлдэн нэгдэх эрхэд нийцсэн тухайн асуудлаар цэцэд хандах үр дүнтэй арга юм. Мөн тус хуулийн танилцуулгад дурдсанаар “иргэн Үндсэн хуулийн холбогдох заалт зөрчигдсөн талаар тухайн чиглэлийн төрийн бус байгууллагад нийтийн ашиг сонирхлыг хамгаалах зорилгоор хандсан нь үндэслэлтэй бол тухайн байгууллага Цэцэд мэдээлэл гаргах юм. Энэ нь захиргааны хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хуульд туссан сайн туршлага юм. Цэцэд мэдээлэл гаргах хүрээг энэ хоёр арга замаар хязгаарласан нь мэдээллийн хүрээнд бий болдог сөрөг талыг багасгах, бусад улсын жишигт ойртох, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйн хандлагад нийцэхэд нэг чухал нөхцөл болох юм.”¹⁹ гэж ач холбогдлыг дурдсан байна. Өөрөөр хэлбэл энэ нь Үндсэн хуулийн цэцэд үүсэх ачааллыг багасгах, цэцэд зохиомлоор хандах хэлбэрийг бий болгох эрсдэлийг

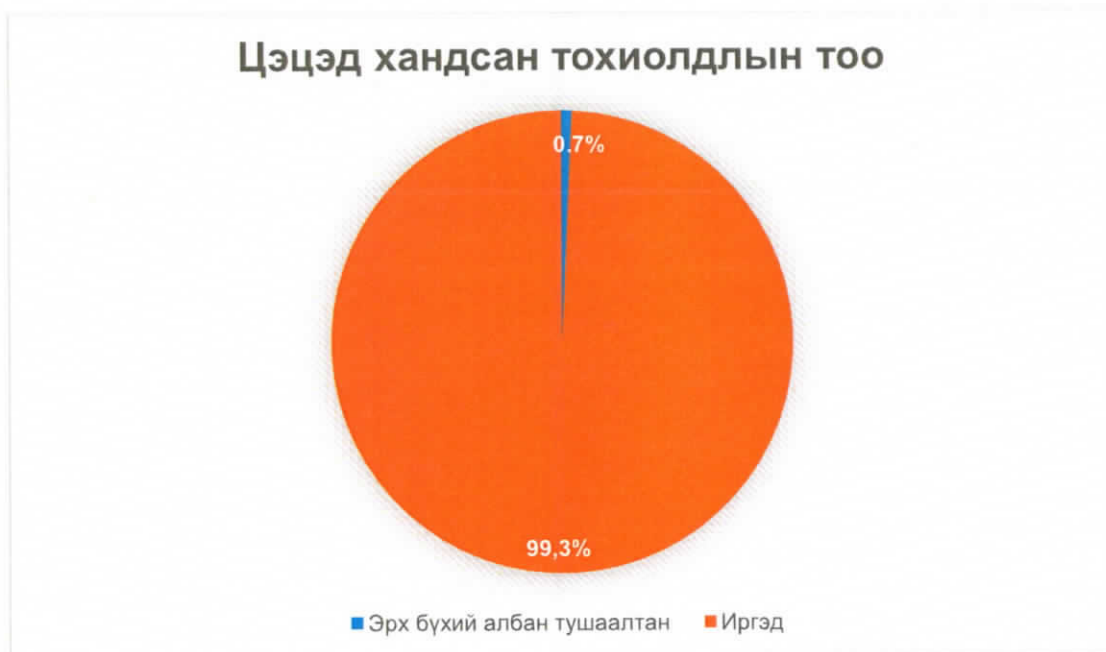
¹⁹ Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн танилцуулга.

бууруулах үр дүнтэй. Тодруулбал, ирсэн өргөдөл, мэдээллийн 10-аад хувьд нь маргаан үүсгэн хянан шийдвэрлэсэн үзүүлэлт байдаг. Бусад 90 хувь нь Үндсэн хуулийн маргааны шинжийг агуулаагүй, эсвэл бусад байгууллагын эрх хэмжээний асуудал байдаг²⁰.

Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улсын 1951 оны 3 дугаар сарын 12-ны өдөр батлагдсан “Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль”-ийн 35b дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт²¹ төрийн бус байгууллага нь маргаан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцох талаар зохицуулжээ.

Гэвч төрийн бус байгууллага нийтийн эрх ашгийг хамгаалах зорилгоор цэцэд мэдээлэл гаргах нь өмнө дурдсанчлан иргэний цэцэд хандаж мэдээлэл гаргах эрхийг хязгаарлах нөхцөл байдлыг бий болгохыг мөн анхаарч үзэх нь зүйтэй.

Мөн төрийн бус байгууллага нийтийн эрх ашгийг хамгаалах зорилгоор цэцэд хандах туршлага бий болоогүй байгааг анхаарах хэрэгтэй. Тухайлбал Үндсэн хуулийн цэц анх байгуулагдсан 1992 оноос 2021 оныг дуусталх хугацаанд 3500 /3451/ орчим өргөдөл, мэдээлэл, гомдлыг хүлээн авч хянасан байна. Харин Үндсэн хуулийн цэцэд хандах эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан болох Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокуророос 25 хүсэлт ирсэн нь нийт хандсан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, гомдлыг 0.7 хувийг эзэлж байна. Үлдсэн 99.3 хувь нь бүгд иргэдийн гаргасан өргөдөл, мэдээлэл, гомдол байна²².

²⁰ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлт /1992-2021 он/, УБ, 2021.

²¹ 35(b)-2, Act on the Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG), https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/BVerfGG.pdf?__blob=publicationFile&v=1

²² Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлт /1992-2021 он/, УБ, 2021.

Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан маргаантай асуудлаар Улсын Их Хурлын гишүүн чиг үүргийн хүрээнд хүсэлт гаргах талаар:

Одоогийн хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа хуулийн хүрээнд УИХ цэцэд хандаж хүсэлт гарган Үндсэн хууль зөрчсөн талаар маргааныг шийдвэрлүүлэх боломжтой. Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 10 дугаар зүйлийн 2-т “Улсын Их Хурал, Улсын дээд шүүх хүсэлтээ чуулган буюу хуралдаанд оролцсон нийт гишүүний олонхын саналд үндэслэж гаргана.” гэж хуульчилсан.²³ УИХ-ын тодорхой тооны гишүүн ҮХЦ-д хандах эрхийн зохицуулалт одоогоор байхгүй.

Аливаа парламент Үндсэн хуулийг сахиулахын төлөө ажилладаг байгууллага болохын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах гол субъектийн нэг байх учиртай. УИХ нь шийдвэрээ хуралдаанд оролцсон нийт гишүүний олонхын саналаар гаргадаг. УИХ-ын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгад, Нэгдсэн хуралдаан хуралдаж асуудал нэг бүрээр Байнгын хорооны саналаар санал хураалт явуулж олонхын дэмжлэг авсан асуудлаар Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргахыг зөвшөөрсөн.

Одоо мөрдөж буй хууль тогтоомжийн дагуу Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх тухай асуудлаар Улсын Их Хурал Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргах эрхтэй ч Үндсэн хуулийн цэцэд хандсан тохиолдол 30 жилийн хугацаанд нэг ч удаа гараагүй байна. Энэ нь Улсын Их Хурал олонхоороо баталсан хууль, шийдвэрийнхээ талаар олонх нь санал нэгдэж Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг хянуулахаар Цэцэд хандах үндэслэл бараг байдаггүйтэй холбоотой. Иймд Улсын Их Хуралд бүлэг байгуулах тооны гишүүн Үндсэн хуулийн цэцэд хандах буюу цөөнхийн үндэслэлийг харгалзан үзэх боломжийг Үндсэн хуулийн процессын хүрээнд олгох боломжтой юм. Мөн дээр дурдсан хамаарлын зарчмаар хууль болон Улсын Их Хурлын бусад шийдвэр, мөн сонгуулийн үр дүн болон мандатад нөлөөлж болох Сонгуулийн төв байгууллагын шийдвэр Үндсэн хууль зөрчсөн, түүнчлэн эрх бүхий албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн буюу түүнийг огцруулах, эгүүлэн татах үндэслэлтэй гэж үзвэл Улсын Их Хурлаас тодорхой тооны гишүүд хүсэлт гаргаж болохоор тусгаж болно²⁴.

Гэвч УИХ нь Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргах бүрэн эрхээ өнгөрсөн 31 жилийн хугацаанд нэг ч удаа хэрэгжүүлээгүй байна. УИХ дахь олонх Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж үзсэн хуулийг бүрэн эрхийнхээ хүрээнд өөрчлөх, хүчингүй болгох боломжтой тул Үндсэн хуулийн цэцэд хандах шаардлага үүсдэггүй. Иймд парламентын олонхын баталсан хууль нь Үндсэн хууль зөрчсөн тохиолдолд цөөнх Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргаж маргаан үүсгэх эрх зүйн үндэслэлийг төсөлд тусгажээ.²⁵

1995 онд тус заалт Үндсэн хууль зөрчсөн талаарх маргаан өрнөсөн. Тодруулбал, “...Цэцийн тухай хуулийн 10 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэг “Улсын Их Хурал ... хүсэлтээ чуулган буюу хуралдаанд оролцсон нийт гишүүний олонхын саналд үндэслэж гаргана.” гэсэн заалт Үндсэн хуулийн 66 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Үндсэн хуулийн Цэц нь

²³ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, Төрийн мэдээлэл сэтгүүл, №3, 1992 он, <https://www.parliament.mn/nn/12604/>

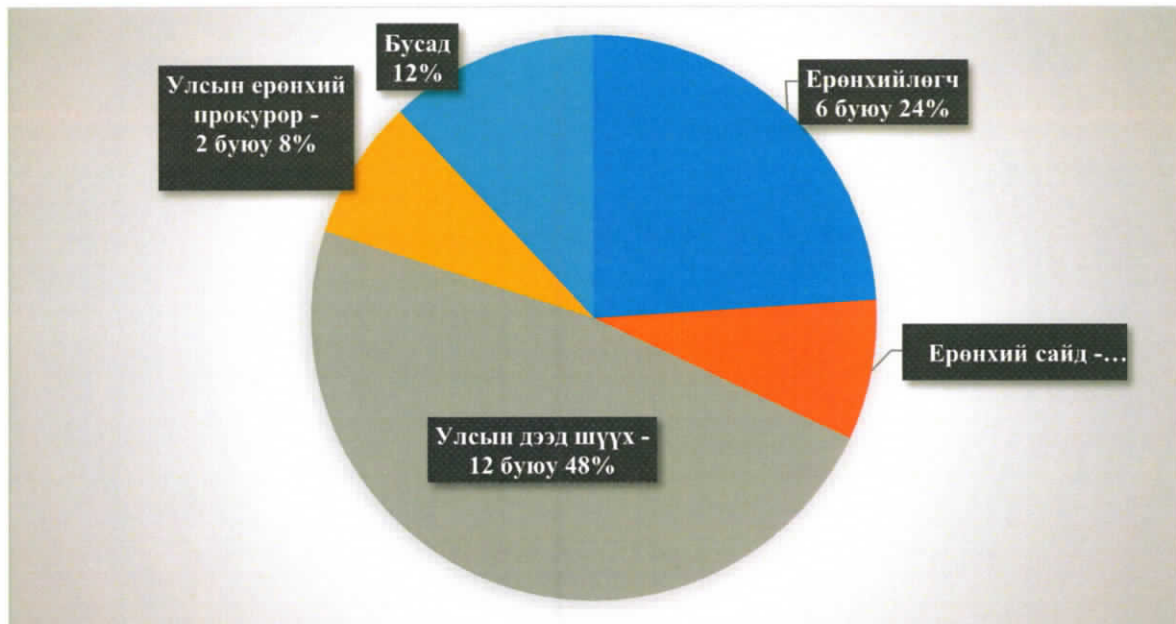
²⁴ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй хянах нь” (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 101 дэх тал.

²⁵ Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн төслийн үзэл баримтлал, 2 дахь тал.

Үндсэн хуулийг зөрчсөн тухай маргааныг Улсын Их Хурлын хүсэлтээр хянан шийдвэрлэнэ.” гэсэн заалтыг зөрчсөн талаар мэдээлэл гаргасан. ҮХЦ-ээс уг заалтыг Үндсэн хуулийг зөрчөөгүй гэж шийдвэрлэсэн ч 1997 оны 05 дугаар сарын 01-ний өдрийн “Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулиар уг заалтыг хүчингүй болгожээ. Тус эрх зүйн зохицуулалтын сөрөг талыг “..цэцийн тухай хуулийн уг заалт нь зарим үед парламент дахь улс төрийн тэмцлийг гудамжинд түлхэн гаргах өдөөн хатгалгын үүрэг гүйцэтгэж ч мэдэх юм...” гэж тайлбарлах нь бий.²⁶

УИХ олонхын саналаар шийдвэр гаргадаг бөгөөд гаргасан шийдвэрээ хамгаалах зүй ёсны сонирхолтой байна. Ардчилсан тогтолцоотой улсуудад харьцангуй цөөн тооны гишүүд хамтран эсхүл намын бүлэг Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхтэй байдаг нь парламент алдаагаа өөрөө засах, хууль тогтоох үйл ажиллагаанд хянуур хандах, төрийн тогтвортой байдлыг хангах хөшүүрэг болдог байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлтийг авч үзвэл Улсын Их Хурлаас хүсэлт ирж байгаагүй нь тус үр дүнтэй арга хэмжээ хэрэгжихгүй байгааг харуулж байна²⁷.

Мөн түүнчлэн үүнтэй холбоотой хүсэлтийг Цэц шийдвэрлэсэн байдаг. 1997 оны Цэцийн тухай хуулийн холбогдох зүйл, заалтын өмнөх хувилбар үйлчилж байх үед буюу 1995 оны 1 дүгээр сарын 18-нд Цэц нь, Цэцийн тухай хуулийн зарим зүйл, заалт Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх талаарх маргааныг хянан шийдвэрлэж дүгнэлт гаргасан. Мэдээлэл гаргагч нь Цэцийн тухай хуулийн 10 дугаар зүйлийн 2-т холбогдуулан мэдээлэл гаргахдаа: “Цэцийн тухай хуулийн 10 дугаар зүйлийн 2-т: УИХ... хүсэлтээ чуулган буюу хуралдаанд оролцсон нийт гишүүний олонхын саналд үндэслэж гаргана гэсэн заалт Үндсэн хууль... зөрчиж байна. Учир нь УИХ шийдвэрээ олонхоор гаргадаг бөгөөд

²⁶ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн дүгнэлт “Цэцийн тухай хууль үндсэн хууль зөрчсөн тухай маргааны талаар”, 1995.01.18, <https://old.legalinfo.mn/law/details/1129?Lawid=1129>

²⁷ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлт /1992-2021 он/, УБ, 2021.

гаргасан шийдвэрээ хамгаалах зүй ёсны сонирхол тухайн шийдвэрийг гаргасан олонх бий. Гэтэл Үндсэн хууль зөрчсөн шийдвэр гарч болох ба энэхүү зөрчлийг шийдвэр гаргасан олонх ямар нэг шалтгаанаар (...тухайн үеийн улс төрийнхөө сонирхолд хөтлөгдөх) олж харанхуй, нэгэнт гаргасан шийдвэрээ цэцээр хянуулахад болохгүй юмгүй тул Цэцэд хүсэлт гаргах сонирхол төрөхгүй. Ийнхүү хуулийн энэ заалт нь Үндсэн хуулийн ... үйлчилгээг хаасан байна. Энэ нь Үндсэн хуулийг дээдлэх хэвийн үйл ажиллагаанд ч муугаар нөлөөлж болно: Төрийн ардчилсан тогтолцоотой улсуудад харьцангуй цөөн тооны гишүүн хамтран эсвэл намын бүлэг Үндсэн хууль зөрчигдсөн тухай маргаан үүсгэж Үндсэн хуулийн шүүхдээ хандах эрхийг хуулиар олгосон байдаг нь парламент алдаагаа өөрөө засах, хууль тогтоох үйл ажиллагаанд нямбай хандах, төрийн тогтвортой байдлыг хангах хөшүүрэг болж өгдөг байна. Цэцийн тухай хуулийн 10 дугаар зүйлийн 2 дахь заалтыг намын бүлэг, аль эсвэл УИХ-ын тодорхой тооны гишүүн хамтран УИХ-ын хүсэлтийг гаргаж байхаар өргөтгөвөл Үндсэн хуулийн тодорхой заалтын үйлчилгээг хааж байгаа дээрх зөрчил арилна. Ийм боломж нээгдсэнээр УИХ-ын үйл ажиллагаанд хууль дээдлэх хамтран ажиллах явдалд ахиц гарах, төрийн эрхийн төлөө намуудын хооронд улс төрийн тэмцэл илүү соёлтой болох нь дамжиггүй” хэмээн тодорхойлжээ. Цэц үүнийг шийдвэрлэхдээ Цэцийн 10 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийг УИХ-ын баталсан хуулиуд хийгээд түүний бусад шийдвэрүүдтэй холбон явцууруулж ойлгох нь учир дутагдалтай тул энэ хэсгийн заалтыг Үндсэн хууль зөрчсөн гэж үзэх үндэслэлгүй бөгөөд уг хүсэлтийг хангах боломжгүй хэмээн дүгнэсэн байна²⁸.

Иймд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд тусгагдсан УИХ-ын гишүүн цэцэд хандах зохицуулалт нь зорилгод нийцэж байна. Гэхдээ УИХ-ын гишүүн Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргахад “уг тогтоолыг эсэргүүцсэн байх” гэсэн шаардлага тавих нь зүйтэй. Өөрөөр хэлбэл, УИХ-ын шийдвэрийг дэмжсэн гишүүн Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргах нь өөрийн шийдвэрийг эс зөвшөөрсөнтэй адил агуулгатай.

Маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт, хуралдааны хэлбэртэй холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 37-49 дүгээр зүйл нь зорилгод нийцсэн эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн 37-49 дүгээр зүйлд Үндсэн хуулийн маргааныг хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт, хуралдааны хэлбэрийн талаар тусгажээ. Одоогийн хүчин төгөлдөр үйлчилж буй Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 20-33 дугаар зүйлд энэ тухай зохицуулж байна. Дээрх хоёр хуулийн зохицуулалтыг харьцуулж үзье.

2023 оны ҮХЦМХШТХ-н төсөл	1997 оны ҮХЦМХШАТХ	Өөрчлөлт
37 дугаар зүйл. Маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт	3 дугаар зүйл. Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн	Үндсэн хуулийн цэцийн бага суудлын хуралдааны гишүүдийн тоог хэвээр үлдээсэн бөгөөд дунд суудлын хуралдааны гишүүдийн тоог 5 байсныг 6 болгож, их суудлын хуралдааны гишүүдийн тоог 7-9 байсныг нийт гишүүд буюу 9 болгож өөрчилсөн байна. Өмнөх хуульд тус бүрэлдэхүүний зохион байгуулалтыг 3 дугаар зүйлд нарийвчлан зохицуулж байсан бол тус хуулийн төсөлд Дэгээр зохицуулахаар тусгажээ. Ийнхүү зохицуулах нь зохион байгуулалтыг

²⁸ Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй” Хоёр дахь хэвлэл, УБ, 2021, 143-144 дэх тал.

		тогтворгүй болгох сөрөг үр дагаврыг үүсгэж болох юм.
38 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх хуралдааны хэлбэр		Шинэ хуулийн төсөлд маргаан хянан шийдвэрлэх хуралдааныг аман болон зөвлөлдөх хуралдаанд хуваасан байна. Аман хуралдаан нь өмнөх хуульд тусгагдсан зохион байгуулалттай төстэй бол маргааныг зөвлөлдөх хуралдаанаар хянан шийдвэрлэхэд маргааны оролцогчийг хуралдаанд оролцуулахгүй, хуралдаанаар хэлэлцүүлэхээр бэлтгэх явцад цугларсан тайлбар, баримтад үндэслэн зөвлөлдөх тасалгаанд маргааныг хэлэлцэхээр зохицуулжээ. Тус тохиолдолд иргэн, эсхүл Үндсэн хуулийн цэцэд хандах бусад субъектийн хуралдаанд биечлэн оролцох эрх зөрчигдөж магадгүй тул дахин харах шаардлагатай.
39 дүгээр зүйл.Бага суудлын хуралдаан	21 дүгээр зүйл.Цэцэд өргөдөл, мэдээлэл хүсэлтийг хүлээн авах	Бага суудлын хуралдаанаар маргаан шийдвэрлэх хугацааг уртасгаж 14 хоног байсныг 30 хоног болгож дахин нэг удаа 30 хоногоор сунгах боломжтойгоор зохицуулсан.
40 дүгээр зүйл.Бага суудлын хуралдаанд бэлтгэх		
41 дүгээр зүйл.Маргаан үүсгэх эсэхийг шийдвэрлэх		Үндсэн хуулийн цэц маргаан үүсгэх эсэхийг шийдвэрлэхдээ маргаан үүсгэхээс татгалзах тохиолдлуудыг хуульчилсан нь үр дүнтэй зохицуулалт болсон.
42 дугаар зүйл.Дунд суудлын хуралдаан		Дунд суудлын хуралдааны талаар тусад нь зохицуулсан байна.
43 дугаар зүйл.Маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэл	23 дугаар зүйл.Цэцийн хуралдаанд бэлтгэх 24 дүгээр зүйл.Цэцийн хуралдааныг зарлах	Үндсэн хуулийн маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэл ажиллагаанд өмнөх хуулиас зарим ач холбогдолтой зохицуулалт байсныг (зарим ажиллагаа, хуралдаан зарлах) хассан байна. Тухайлбал, маргагч талуудад өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, гомдлын, хуулбарыг гардуулж, маргаанд оролцох итгэмжилсэн төлөөлөгчөө томилох тухай мэдэгдэх, маргагч талуудад энэ хуульд заасан эрх, үүргийг танилцуулж, Цэцэд шинээр нотлох баримт гаргахад нь туслах, маргагч талууд болон тэдгээрийн итгэмжилсэн төлөөлөгчийг асууж, тайлбар, тодорхойлолт гаргуулах болон маргагч талууд, гэрч, шинжээч болон бусад оролцогчдод Цэцийн хуралдаан болох газар, өдөр, цагийг албан ёсоор мэдэгдэх гэх мэт.
44 дүгээр зүйл.Аман хуралдааны дараалал	25 дугаар зүйл.Цэцийн хуралдаанд хүндэтгэл үзүүлэх 26 дугаар зүйл.Цэцийн хуралдааныг нээх 28 дугаар зүйл.Цэцийн хуралдаанд маргаан хянан хэлэлцэх	Хуралдааны үндсэн үйл ажиллагааг шинэчлэн зохицуулсан байна.
45 дугаар зүйл.Аман хуралдаанд хүрэлцэн ирээгүйн үр дагавар	27 дугаар зүйл.Цэцийн хуралдаанд оролцогч тал хүрэлцэн ирээгүйн холбогдол	Оролцогч хүрэлцэн ирээгүйн үр дагаврыг шинэчлэн зохицуулсан байна.

46 дугаар зүйл. Зөвлөлдөх хуралдаан	29 дүгээр зүйл.Цэц гаргахаар зөвлөлдөх	Зөвлөлдөх хуралдаанаар шийдвэрлэх зохицуулалтыг шинэчлэн зохицуулсан байна.
47 дугаар зүйл.Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хуралд оруулах		Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хуралд оруулах талаар нарийвчилж зохицуулсан нь үр дүнтэй байна.
48 дугаар зүйл.Их суудлын хуралдаан		Их суудлын хуралдаанаар шийдвэрлэх асуудлын хүрээ болон бусад зохион байгуулалтын асуудлыг нарийвчлан зохицуулсан нь үр дүнтэй байна.
49 дүгээр зүйл.Маргааныг эцэслэн шийдвэрлэх	30 дугаар зүйл.Маргааныг дахин хянан шийдвэрлэх	Маргааныг эцэслэн шийдвэрлэх болон дахин хянан шийдвэрлэх талаар шинэчлэн зохицуулсан. Гэхдээ маргааныг дахин хянан шийдвэрлэх үндэслэлийг тодорхой дурдаагүй байна. Тухайлбал, шинээр илэрсэн нөхцөл байдлын талаар тодорхойлоогүй байна.

МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэнгээс зохион байгуулсан “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь” сэдэвт Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэлд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Цэцийн Тамгын газрын Хууль зүйн хэлтсийн дарга Н.Болортунгалагийн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд (эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд)” сэдэвт илтгэлд²⁹ маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалтын талаар дараах асуудлыг хөндсөн ба тус төсөлд асуудлууд шийдвэрлэгдсэн эсэхэд дүн шинжилгээ хийж үзье.

Өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгах ажиллагааны талаар:

Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авч урьдчилан шалгана, харин хүсэлтийг хүлээн авсан гишүүн шууд маргаан үүсгэн шалгана гэж хуульд заасан. Үүнийг Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж буй иргэн, нөгөө талаас эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны хууль зүйн боловсрол, мэргэшсэн байдал, ажлын албаны ялгаатай байдалтай холбож тайлбарладаг. Өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгах ажиллагааг Цэцийн гишүүн 14 хоногийн дотор явуулахаар хуульчилсан. Харин хүсэлтээр Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа “шууд үүсгэнэ” гэж хуульчилсан нь хүсэлтийг хүлээн авмагц аливаа ажиллагаа явуулахгүй нэн даруй үүсгэх, эсхүл маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэхээс татгалзахгүй гэсэн агуулгатай эсэх дээр санал зөрөлдөх тохиолдол практикт гардаг. Иймд дээрх “шууд” гэсэн ойлголтын агуулгыг тодорхой болгох шаардлага үүсжээ.

Тус хуулийн төслийн тухайд хүсэлтээр Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа шууд үүсгэх үндэслэлийг тусгаагүй бөгөөд өргөдөл, мэдээллийн адилаар бага суудлын хуралдаанаас маргаан үүсгэх эсэхийг шийдвэрлэх учир тухайн асуудлыг шийдвэрлэсэн байна.

Мөн хуульд заасан дээрх 14 хоногийн хугацаа төдийлөн оновчтой бус буюу богино юм. Өргөдөл, мэдээлэлд тусгасан асуудал нь Үндсэн хуулийн маргаан мөн эсэхийг тогтоохын тулд холбогдох бусад байгууллага, албан тушаалтнаас тайлбар, тодорхойлолт, лавлагаа бичгээр авах, ижил төстэй хэргийн лавлагаа судалгаа хийх зэрэг тохиолдолд уг хугацаа хангалтгүй байдаг. Үүнээс шалтгаалан уг хугацааг сунгах

²⁹ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь” (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 118 дахь тал.

тохиолдол олон гардаг бөгөөд нийтлэг заалтыг баримтлан хугацааг сунгадаг нь гомдол, шүүмжлэл гаргах үндэслэл болж байна. Үндсэн хуулийн цэцэд ирүүлсэн өргөдөл, мэдээллийн 70 гаруй хувийг нэг гишүүний тогтоолоор маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэхээс татгалзаж шийдвэрлэсэн байдаг. Эдгээрийн 40-50 орчим хувьд нь урьдчилан шалгах хугацааг сунгасан үзүүлэлттэй байна. Өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгах ажиллагааг үр дүнтэй явуулах нь Үндсэн хуулийн зөрчлийг таслан зогсоох гол хөшүүрэг болоод зогсохгүй, нөгөө талаас ач холбогдолгүй хүнд процесс буюу эрх зүйн үр дагаваргүй хуралдаан хийхээс сэргийлэх, улмаар бусад маргааны талаар үр дүнтэй хяналтыг хэрэгжүүлэхэд нөлөө үзүүлнэ. Иймд уг хугацааг нэмэх шаардлагатай юм. Бусад улсад уг хугацааг 30 ба түүнээс дээш хоног байхаар зохицуулсан нь нийтлэг байна. Тухайлбал, ОХУ-д урьдчилсан судалгааг 2 сарын дотор хийдэг бол Австри, ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны бусад шатуудын адил тодорхой хугацаа заадаггүй байна. БНСУ-ын тухайд иргэдийн гомдлыг урьдчилан шалгаад 30 хоногийн дотор Бага суудлын бүрэлдэхүүнээс татгалзсан шийдвэр гаргаагүй бол үүссэнд тооцдог зохицуулалт үйлчилдэг.

Тус хуулийн төслийн 40 дүгээр зүйлийн 40.1 дэх хэсэгт зааснаар өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг гардуулснаас хойш долоо хоногийн дараа 30 хоногийн дотор Бага суудлын хуралдааныг хийх ба бага суудлын бүрэлдэхүүн шаардлагатай тохиолдолд уул хугацааг 30 хоногоор нэг удаа сунгаж болохоор зохицуулсан нь тухайн асуудлыг шийдвэрлэсэн байна гэж үзэж болохоор байна.

Өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгах шатанд Цэцийн гишүүн чухам ямар ажиллагаа хийх талаар хуульд тодорхой заагаагүй. Иймд тухайн асуудлыг бүрэн дүүрэн, судалгаанд үндэслэн шийдвэрлэхийн тулд холбогдох ажиллагааг Цэцийн гишүүд хийж ирсэн бөгөөд энэ хүрээнд хуралдаанд бэлтгэх явцад хийгдэхээр хуульд заасан ажиллагаануудаас аль шаардлагатайг явуулдаг жишиг тогтоод байгаа. Иймд хуулийн хийдлийг даван туулсан уг практикийг харгалзан, холбогдох журмыг хуульчлах, эсхүл тухайн шатны онцлогт тохирсон ажиллагааг хуульд тодорхойлон тусгах нь зүйтэй байна.

Тус хуулийн төсөлд өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгах шат буюу өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах шатанд хамаарах шалгуур үзүүлэлтийг тухайлан авч үзсэн тул тухайн асуудлыг шийдвэрлэсэн гэж үзэж болохоор байна.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулиар Цэцэд хандах эрх бүхий этгээд нь эрх зүйн байдлын хувьд ямар онцлогтой болох, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад эдлэх эрх, хүлээх үүрэг нь ялгаатай эсэхийг тодорхойлон хуульчлаагүй. Дээрх хуулийн 18 дугаар зүйлд Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогчдын эрх, үүргийг хуульчилсан боловч Үндсэн хуулийн цэцэд хандах хэлбэр /өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт/-тэй нь уялдуулан авч үзээгүй, нийтлэг байдлаар зохицуулсны зэрэгцээ, шаардлагаасаа аль ч шатанд татгалзах эрхтэй байхаар хуульчилсан.

Тус хуулийн төслийн 4 дүгээр бүлэгт маргаанд оролцогчийн эрх зүйн байдлын талаар тухайлан зохицуулсан байна. Ингэхдээ үндсэн оролцогч, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд төлөөлөх, өмгөөлөгч, гэрч, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, хуралдааны нарийн бичгийн дарга гэх байдлаар оролцогчдын эрх зүйн байдлыг нарийвчлан авч үзсэн.

Өнөөгийн нийгмийн чиг хандлага, тулгарч буй сорилт (цар тахал, цахим хөгжил, техник, технологийн хурдацтай дэвшил гэх мэт/-той уялдуулан дэлхийн бусад улсын туршлагын дагуу Үндсэн хуулийн цэц иргэдээс цахим хэлбэрээр өргөдөл, мэдээлэл, гомдол авах боломжийг хуульчлах шаардлага мөн өсөн нэмэгдэж байна. Өнөөгийн

практикт цахим шуудан ашиглан өргөдөл, мэдээлэл хүлээн авч байгаа боловч энэ нь Цэцийн тухай хуулийн хүрээнд хүлээн зөвшөөрөгдөөгүй, иймд Иргэдээс төрийн байгууллага, албан тушаалтанд гаргасан өргөдөл, гомдлыг шийдвэрлэх тухай хуулийн зохицуулалтыг нийтлэг байдлаар хэрэглэн хүлээн авч байна. Бусад улс оронд Үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааг цахимжуулах хандлага нийтлэг болсон байна. Тухайлбал, ОХУ, БНСУ-д өргөдөл, гомдол хүлээн авах цахим программ нэвтрүүлэн шийдвэрлэсэн байна.

Тус хуулийн төслийн 16 дугаар зүйлийн 16.1 дэх хэсэгт “Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг бичгээр, эсхүл цахимаар Цэцэд гаргана.” гэж зохицуулснаас гадна хуралдааныг маргааны оролцогч, эсхүл Цэцийн гишүүний саналыг үндэслэн цахимаар явуулж, эсхүл зайлшгүй тохиолдолд бүрэлдэхүүний зарим гишүүн, маргааны тодорхой оролцогчийг хуралдаанд цахимаар оролцуулж болохоор тусгасан дэвшилттэй зохицуулалт болжээ.

Маргаан үүсгэх эсэх талаарх шийдвэр гаргах талаар:

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 5 дахь хэсэгт маргаан үүсгэхээс татгалзах 4 үндэслэлийг заасан. Гэвч Цэцийн гишүүний маргаан үүсгэхээс татгалзах тухай тогтоолд уг үндэслэлээс дурдаагүй байх тохиолдол байдаг. Энэ нь процессын эрх зүйн онол, чиг хандлагын хүрээнд Үндсэн хууль болон Цэцийн тухай хууль дахь “өөрийн санаачилгаар” гэсэн ойлголтын хүрээнд Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний бүрэн эрхэд хамаардаг. Тодруулбал, тухайн хандсан асуудал нь хэдийгээр Цэцийн харьяалан шийдвэрлэх маргаанд хамаарч байгаа боловч Цэцийн гишүүн тухайн асуудлаар урьдчилсан шалгалт хийгээд уг асуудал нь Үндсэн хуулийн холбогдох зүйл, заалтыг илт зөрчөөгүй буюу Үндсэн хуулийн маргааны шинжийг агуулаагүй, маргаан үүсгэх шаардлагагүй гэсэн итгэл үнэмшилд хүрсний үндсэн дээр маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэхээс татгалзах тохиолдлууд байгаатай холбоотой.

Дээр дурдсан “илт” гэдгийн хэмжүүр, шалгуурыг нэг мөр болгох боломж ярвигтай асуудал. Үндсэн хуулийн хяналт бүхий орнуудын Үндсэн хуулийн эрх зүйн процесс, түүний дотор өргөдөл хүлээн авах, түүнийг урьдчилан шалгах явцад “илт” гэсэн томъёоллыг хэрэглэсэн тохиолдлууд байдаг. Австри, ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиар тухайн асуудал Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяаллын бус нь илт, Үндсэн хуулийн маргааны шинжийг илт агуулаагүй байвал өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг буцаах тохиолдол олонтой гардаг байна. Гэхдээ бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн эрх зүйн зохицуулалтыг судлан үзэхэд шүүгч дангаараа шийдвэрлэдэг зохицуулалт төдийлөн байдаггүй бөгөөд бүрэлдэхүүнээр шийдвэрлэдэг хандлага тогтсон байна.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 5 дахь хэсэгт маргаан үүсгэхээс татгалзах 4 үндэслэлийн хоёр нь хэлбэрийн шинжтэй буюу Үндсэн хуулийн цэцийн ажлын албаны зүгээс хариу өгч, бүрдүүлбэр хангуулах боломжтой үндэслэл байдаг. Иймд энэ талаарх зохицуулалтыг тодорхой болгох, мөн хуулийн шаардлага хангасан бөгөөд харьяаллын асуудлаар хандсан боловч уг асуудал нь илт Үндсэн хуулийн маргааны шинжгүй бол хэрхэн шийдвэрлэх талаарх зохицуулалтыг процессын хуульдаа тусгах боломжтой байна

Хуулийн төслийн 18 дугаар зүйлд уг асуудлыг шийдвэрлэж дараах хоёр объектив шалгуур байхаар тусгасан байна.

- энэ хуулийн 16 /Цэцэд хандах хэлбэр/, 17/Цэцэд хандах хугацаа/, 18 /Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тавих шаардлага/ дугаар зүйлд заасан шаардлагыг хангаагүй;

- Цэцээс урьд өмнө нь хариу өгсөн асуудлаар дахин өргөдөл, мэдээлэл гаргасан бөгөөд түүнийг дахин нягтлан үзэх үндэслэлгүй бол.

Бусад улсын туршлагыг судлан үзэхэд ихэнх тохиолдолд маргаан үүсгэх эсэх асуудлыг 3-5 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэйгээр шийдвэрлэдэг бөгөөд санал нэгтэй татгалзсанаас бусад тохиолдолд маргаан үүссэнд тооцдог зохицуулалт нийтлэг байна. Харин Монгол Улсын хувьд өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгаж байгаа Цэцийн гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэхээс татгалзах асуудлыг дангаараа шийдвэрлэж байгаа нь Үндсэн хуулийн цэцийн хуралдаанаар шийдвэрлэх ёстой маргааныг орхигдуулах эрсдэлийг дагуулна. Иймд бүрэлдэхүүнтэйгээр буюу Бага суудлын хуралдаанаар маргаан үүсгэх эсэхийг шийдвэрлэх нь зүйтэй юм.

Тус хуулийн төслийн 39 дүгээр зүйлийн 39.1 дэх хэсэгт зааснаар Цэц өргөдөл, мэдээллийн дагуу өөрийн санаачилгаар, эсхүл хүсэлтийн дагуу маргаан үүсгэх эсэхийг Бага суудлын хуралдаанаар буюу гурван гишүүний бүрэлдэхүүнтэйгээр шийдвэрлэхээр тусгасан.

Үндсэн хуулийн цэцийн хуралдаанд бэлтгэх шатны талаар:

Маргааныг нэгтгэх, тусгаарлах, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг хэрэгсэхгүй болгох, хуралдаан хойшлуулах зэрэг ажиллагаа болон холбогдох үндэслэлийг нарийвчлан хуульчлах нь зүйтэй байна. Мөн хуралдаанд бэлтгэх явцад маргаан үүсгэх үндэслэл болсон маргааны зүйл өөрчлөгдсөн, үгүй болгох, эсхүл холбогдох албан тушаалтан огцорсон, чөлөөлөгдсөн гэх мэт нөхцөл байдал үүсвэл хэрхэн шийдвэрлэх талаарх зохицуулалт хуульд байхгүй тул энэ талаарх хэм хэмжээг хуульчилж эрх зүйн тодорхой байдал бий болгох нь чухал нөлөөтэй юм.

Тус хуулийн төсөлд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг хэрэгсэхгүй болгох, хуралдаан хойшлуулах ажиллагааг нарийвчлан тусгасан хэдий ч маргааныг нэгтгэх, тусгаарлах талаар нарийвчлан тусгаагүй байгааг анхаарах шаардлагатай.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулиар маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогчдын эрх зүйн байдлыг тодорхой тусгаагүй бөгөөд 18 дугаар зүйлд маргагч талуудыг эрх, үүргийг заасан боловч гэрч, шинжээч, орчуулагч зэрэг маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны бусад оролцогчдын эрх зүйн байдал, ажиллагааны явцад хэрэгжүүлэх эрх, үүргийг хуульчлаагүй байдаг. Үүний улмаас бусад хуулийн холбогдох хэм хэмжээг хэрэглэх (11 дүгээр зүйлийн дагуу) шаардлага үүсдэг боловч тухайн зохицуулалт Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааны онцлогт тэр бүр нийцэхгүй байх нь олонтой. Үүний зэрэгцээ маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд гуравдагч этгээдийг оролцуулах эсэх асуудал (оролцуулах шаардлага практикт гарах боломжтой) нь маргаан дагуулдаг. Иймд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны оролцогч болон бусад оролцогч, гуравдагч этгээдийн эрх зүйн байдлыг тодорхой болгох, тэдний онцлогтой нь уялдуулан холбогдох хэм хэмжээ, журмыг хуульчлах нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйн хөгжилд чухал ач холбогдолтой юм.

Өмнө дурдсанчлан хуулийн төслийн 4 дүгээр бүлэгт маргаанд оролцогчийн эрх зүйн байдлын талаар нарийвчлан зохицуулсан байна. Гэхдээ гуравдагч этгээдийн талаар тусгаагүй байгаа учраас хуулийн төсөлд энэ талаар зохицуулах эсэхийг анхаарч үзэх нь зүйтэй.

Үндсэн хуулийн цэцийн хуралдаанд бэлтгэх хугацааг 30 хоног байхаар хуульчилсан. Үндсэн хуулийн цэцийн хянан шийдвэрлэж байгаа маргааны агуулга, хүрээ өргөн, гаргах шийдвэрийн үр нөлөө их, цаашид жишиг болж нийтэд үйлчилдэг онцлогоос хамаарч Цэцийн хуралдаанд бэлтгэх ажиллагааг бүрэн дүүрэн явуулах нь чухал байдаг. Торуулбал, энэ шатанд Үндсэн хууль зөрчсөн тухай маргааныг бүх талаас нь бүрэн гүйцэд, бодитой хянан үзэх хуулийн шаардлагын үүднээс холбогдох байгууллага, албан тушаалтнаас тайлбар, тодруулга авахаас гадна, бусад нотлох баримт цуглуулах, тухайн асуудлаарх онол, үзэл баримтлалын судалгаа хийж чиг хандлагыг тодорхойлох, түүхчилсэн болон харьцуулсан судалгаа явуулах, ижил агуулгатай шийдвэртэй танилцах, шинжээч томилон дүгнэлт гаргуулах зэрэг ажиллагааг явуулдаг тул 30 хоногт эдгээр ажиллагааг гүйцэтгэх боломж хомс, сунгах тохиолдол нийтлэг гардаг билээ. Иймд уг хугацааг нэмэх, бусад улсын жишигт ойртуулж 90-180 хоног болгох нь зүйтэй байна.

Тус хуулийн төслийн 43 дугаар зүйлд маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэлийн талаар зохицуулсан бөгөөд энэ талаар хугацааг тогтоогоогүй байна. Өөрөөр хэлбэл, 43 дугаар зүйлийн 43.4 дэх хэсэгт маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэл хангагдсан бол илтгэгч гишүүн хуралдааны бүрэлдэхүүнтэй зөвшилцөн хуралдааны товыг тогтоохоор зохицуулжээ. Ийнхүү тогтоосон нь хугацаа бага байх, бэлтгэлийн үр нөлөө муу байх асуудлыг шийдвэрлэж буй шийдэл боловч нөгөө талаас маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг сунжруулж болзошгүй байна. Иймд энэ талаар анхаарч үзэх хэрэгтэй.

Үндсэн хуулийн цэцийн хуралдаанаар маргааныг хэлэлцэх энэ шатанд шийдвэрлэвэл зохих олон асуудал үүсдэг. Цэцийн хуралдааны явцад бүрэлдэхүүнийг татгалзан гаргах, хуралдааныг хойшлуулах, маргагч талууд харилцан тохиролцох, хариуцагч тал шаардлагыг хүлээн зөвшөөрөх, маргагч тал шаардлагаасаа татгалзах, шаардлагаа нэмэгдүүлэх, хүсэлт гаргах гэх зэрэг асуудал үүсдэг тул тодорхой зохицуулалтуудыг процессын хуульд тусгах шаардлага зүй ёсоор бий болдог. Тухайлбал, процессын хуулийн 18 дугаар зүйлд Цэцийн хуралдаан зөвлөлдөхөөр завсарлахаас өмнө аль ч шатанд өөрийн шаардлагын үндэслэл, зүйлийг өөрчлөх, хэмжээг ихэсгэх эрхтэй гэж заасан тул маргагч тал хуралдааны явцад хамааралгүй асуудлаар шаардлага, үндэслэл гаргах, шалгаагүй асуудлыг шийдвэрлүүлэхээр шаардлагаа нэмэгдүүлэх тохиолдол гаргадаг нь тодорхой журмыг хуульчлаагүйтэй холбоотой юм.

Тус хуулийн төсөлд маргагч талууд харилцан тохиролцох, хариуцагч тал шаардлагыг хүлээн зөвшөөрөх талаар тусгаагүй ба дээр дурдсан бусад асуудлуудыг зохицуулсан байна. Иймд шаардлагын талаар харилцан тохиролцох, шаардлагыг хүлээн зөвшөөрөх тохиолдолд хэрхэх талаар тусгах эсэхийг анхаарч үзэх нь зүйтэй.

Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэр гаргах, шийдвэрийн биелэлтийн талаар:

Сүүлийн жилүүдэд Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэр үндэслэл багатай гарсан гэж шүүмжлэл дагуулах болсон. Үүний үндсэн шалтгаан нь Цэцийн шийдвэр гаргах талаарх эрх зүйн зохицуулалттай холбоотой хэмээн судлаачийн зүгээс үздэг. Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 32 дугаар зүйлийн 3 дахь хэсэгт “Цэцийн хуралдаанаас гаргасан шийдвэрийг нэн даруй уншин сонсгоно.” гэж заасан. Мөн Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд Цэц шийдвэрээ ёсчилсноос хойш 24 цагийн дотор хүргүүлэх талаар хуульчилсан байдаг. Үндсэн хуулийн цэцийн практикийг судлан үзэхэд хуулийн дээрх заалтын дагуу шийдвэрээ танилцуулахаас өмнө Цэцийн шийдвэр дээр бүх гишүүд гарын үсгээ зурсны дараа Цэцийн хуралдаанд уншиж, сонсгодог. Иймд Цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг боловсруулах цаг хугацаа хуулийн хүрээнд тун бага байна. Тодруулбал, Цэцийн

хуралдаанаар маргааныг хянан хэлэлцсэний дараа 2-4 цагт /зарим тохиолдолд 1 цаг/ багтаан шийдвэр гаргахаар зөвлөлдөж, шийдвэрийн үндэслэлээ бичиж ёсчилдог байна. Иймд Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг онолын түвшинд, үндэслэл сайтай, ойлгомжтой гаргах шаардлагын үүднээс Цэцийн шийдвэрийн тогтоох хэсгийн агуулгыг танилцуулснаас хойш тодорхой хугацааны дараа буюу 14-30 хоногийн дараа шийдвэрийг бүрэн хэмжээгээр, бичгээр үйлдэн ёсчлохоор хуульчлах боломжтой. Мөн хуралдааны бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн тусгай болон зэрэгцээ санал гаргах эрхтэй байх, хүсвэл хэвлүүлэх боломжийг хуулиар олгох нь шийдвэрийн чанарыг нэмэгдүүлэх нэг хөшүүрэг болно.

Тус хуулийн төслийн 53 дугаар зүйлийн 53.3 дахь хэсэгт хуралдаан дууссанаас хойш хоёр сарын дотор Цэцийн шийдвэрийг эцэслэн ёсчлохоор зохицуулсан нь дээрх асуудлыг шийдвэрлэсэн хангалттай урт хугацаа болж байна. Мөн түүнчлэн Цэцийн шийдвэрийг ёсчилсон өдрөөс хойш ажлын таван өдрийн дотор Цэцийн дүгнэлт, тогтоол, тусгай саналыг бүрэн эхээр нь цахим хуудсанд байршуулж, нийтлэхээр тусгасан нь үр дүнтэй зохицуулалт болжээ.

Маргааныг дахин хянан шийдвэрлэх талаар:

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 30 дугаар зүйлд маргааныг дахин хянан шийдвэрлэх үндэслэлийг хуульчилсан бөгөөд эдгээр үндэслэлээр хуралдаанд бэлтгэх шатнаас эхлэн дахин хянан шийдвэрлэхээр заасан. Үүнд:

1/Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хурал хүлээн зөвшөөрөөгүй;

2/урьд шийдвэрлэсэн маргааныг дахин хянан шийдвэрлэх талаар Цэцийн гишүүдийн олонхи санал гаргасан;

3/шинэ нөхцөл байдал илэрсэн.

Хуулийн дээрх зохицуулалтын хүрээнд “Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хурал хүлээн зөвшөөрөөгүй” гэх үндэслэл нь ойлголтын хувьд маргаангүй хэрэгжиж байгаа бөгөөд бусад 2 үндэслэл нь агуулгын хувьд тодорхой бус хэрэгжүүлэх журам нь хуульчлагдаагүй тул практикт нэгдсэн жишиг тогтоогүй, маргаантай асуудал хэвээр байсаар байна. Иймд шинэ илэрсэн нөхцөл байдал гэх ойлголтыг өргөн хүрээнд (улс төр, нийгмийн өөрчлөлт, эрх зүйн шинэ орчин бий болгох гэх мэт) авч үзэх эсэх, эсхүл бусад процессын хуулиар тодорхойлсон шүүхийн шийдвэр гарахад нөлөөлсөн нотлох баримтад холбогдох явцуу хүрээнд авч үзэх эсэхийг нэг мөр болгох, түүнчлэн “урьд шийдвэрлэсэн маргааныг дахин хянан шийдвэрлэх талаар Цэцийн гишүүдийн олонхи санал гаргасан” гэх үндэслэлийн хүрээнд “маргааныг дахин хянан шийдвэрлэх шаардлага”-д ямар нөхцөл байдал хамаарах, олонхын саналыг бүрдүүлэх журам, ийнхүү санал, санаачилгыг хэн гаргах, иргэдээс уг асуудлаар хандах эсэх гэх мэт шийдвэрлэх шаардлагатай олон асуудал байгааг энд тэмдэглэж байна. Шийдвэрлэвэл зохих эдгээр асуудлуудын талаар нарийвчилсан судалгаа хийж, хууль хэрэглээний нэгдсэн байр суурийг тодорхойлох, энэ талаарх зохицуулалтыг боловсронгуй болгох шаардлагатай гэж судлаачдын зүгээс үзэж байна.

Дээрх байдлаар нарийвчлан зохицуулах шаардлагатай байсан хэдий ч Цэц шинээр илэрсэн нөхцөл байдлын улмаас маргааныг дахин хянан шийдвэрлэх нь үр дүнгүй зөвхөн ноцтой тохиолдолд л дахин хянан шийдвэрлэх нь зүйтэй гэх зохицуулалт жишиг болж байна.

“Шинэ нөхцөл байдлын улмаас хэргийг дахин сэргээх нь Үндсэн хуулийн шүүхийн хувьд ихээхэн ховор зүйл юм. Мөн 96 дугаар зүйл нь Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн 135.3 дахь хэсэгт тусгагдсан ‘Үндсэн хуулийн шүүх үйл ажиллагаагаа Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд заасан субъектүүдийн санаачилгаар явуулна’ гэсэн заалттай зөрчилдөж байна. Эдгээр субъектүүдийн дунд Шүүх өөрөө байж болохгүй. Хэрвээ шинэ нөхцөл байдал үүсэх, эсхүл шүүх өмнөх шийдвэрээ гаргахдаа үндэслэл болгосон заалтуудад өөрчлөлт орох тохиолдол болгонд өмнөх шийдвэрүүдээ дахин хянах эрхийг Үндсэн хуулийн шүүхэд олговол энэ нь Үндсэн хуульд тогтолцоо дахь тус шүүхийн чиг үүргийг эрсдэлд оруулах болно. Нэмж хэлэхэд, энэ боломж [шинэ нөхцөл байдлын улмаас хэргийг дахин сэргээх]-ийг хэрэглэх нөхцөл нь юу болох, Үндсэн хуулийн шүүхийн ‘шинэ’ шийдвэр нь өмнөх шийдвэртэйгээ ямар харилцаатай байх, *res judicata* татгалзлыг хэрхэх вэ гэх мэт хэд хэдэн асуудлыг тодруулах шаардлагатай байна.”

CDL-AD(2002)016 Бүгд Найрамдах Молдова Улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн төсөл болон Үндсэн хуульд оруулах холбогдох нэмэлт, өөрчлөлтөд өгсөн санал, цогцолбор 66.³⁰

Тус хуулийн төслийн 54 дүгээр зүйлийн 54.6 дахь хэсэгт “Гагцхүү Эрүүгийн хууль, эсхүл Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлагыг хөнгөрүүлэх үндэслэл тогтоогдсон бол Цэцийн шийдвэрийг баримтлан хэргийг зохих хууль тогтоомжийн дагуу дахин хянаж болно.” гэж зохицуулсан нь дээрх үзэл баримтлалд нийцэж байна.

3.2. “Практикт хэрэгжих боломж” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал

“Практикт хэрэгжих боломж” шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд тухайн хууль тогтоомжийн төслийн зохицуулалт нь тодорхой тохиолдолд үйлчлэх, бодит байдал дээр хэрэгжих эсэхийг үнэлнэ.

Маргаан шийдвэрлэх хугацаатай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 5 дугаар зүйл нь практикт хэрэгжих эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Хуулийн төслийн танилцуулгад “Өнөөгийн хуулийн хүрээнд өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгах хугацааг 14 хоног байхаар заасан бөгөөд хугацааг сунгах талаарх тодорхой зохицуулалт байхгүй, харин Цэцийн хуралдаанд бэлтгэх хугацаа 30 хоног байхаар заасан нь маргааныг бүрэн гүйцэт, бодитой, онолын түвшинд шийдвэрлэхэд оновчтой бус, хэт богино хугацаа юм. Иймд, Ерөнхий бүртгэгч нь өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцэд ирүүлснээс хойш 30 хоногийн дотор шаардлагыг хангасан эсэх зэргийг нягтлан үзэж, бүртгэх эсэхийг шийдвэрлэх, бүртгэхээс татгалзсан хариуг маргагч эс зөвшөөрвөл 30 хоногийн дотор Цэцэд дахин хандаж болох, энэ тохиолдолд уул өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг ажлын таван өдрийн дотор Бага суудлын бүрэлдэхүүнд гардуулж бүртгэхээр зохицууллаа. Цэц маргааныг үүсгэснээс хойш 90 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэх бөгөөд тухайн маргаан ээдрээ, төвөгтэй бол энэ хугацааг 90 хоногоор хоёр хүртэл удаа сунгаж болно. Энэ нь бусад улсын жишигт нийцэж байгаа юм.” гэжээ.

2023 оны ҮХЦМХШтХуулийн төсөл	1997 оны ҮХЦМХШАтХ
-------------------------------	--------------------

³⁰ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2020.04.22 Санал № 2022CDL-PI(2020)004 “Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл”, УБ, 2023, 171 дэх тал.

19.2.Ерөнхий бүртгэгч нь өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг ... Цэцэд ирүүлснээс хойш 30 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэх бүртгэлд бүртгэсэн эсэх талаар үндэслэл бүхий хариуг маргагчид өгнө. 19.4.Ерөнхий бүртгэгчээс өгсөн хариуг маргагч эс зөвшөөрвөл 30 хоногийн дотор өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцэд дахин ирүүлж болно. 5.1. Цэц энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол маргааныг үүсгэснээс хойш 90 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэнэ. Хуралдааны бүрэлдэхүүн нь тухайн маргаан ээдрээ, төвөгтэй бол энэ хугацааг 90 хоногоор хоёр хүртэл удаа сунгаж болно. Холбогдох журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна." гэж заасан.	21.2. Үндсэн хууль зөрчсөн тухай иргэнээс гаргасан өргөдөл, мэдээллийг хүлээн авсан гишүүн анхны шалгалтыг 14 хоногийн дотор хийж маргаан үүсгэх эсэхийг өөрийн санаачилгаар шийдвэрлэнэ. 23.2.Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг үүсгэснээс хойш хуралдаанд бэлтгэх ажиллагааг 30 хоногийн дотор гүйцэтгэх бөгөөд маргаан ээдрээ, төвөгтэй шалтгаанаар дээрх хугацаанд дуусахгүй бол Цэцийн дарга 30 хүртэл хоногоор сунгаж болно.
--	---

Шийдвэр гаргах хугацаа тогтоосон тохиолдолд Үндсэн хуулийн шүүхэд хэргийг бүрэн шалгах хангалттай хугацаа олгох зорилгоор шийдвэр гаргах хугацаа хэт богино байж болохгүй. Мөн хүний эрхийг Үндсэн хуулийн шүүхээр үр дүнтэй хамгаалахын тулд хэт урт байж болохгүй. Үндсэн хуулийн шүүхийн үр дүнтэй ажиллагааны зүгээс хэргийн нарийн төвөгтэй байдал, түүнийг шийдвэрлэхэд шаардагдах хугацааг урьдчилан таамаглах боломжгүй. Иймд Үндсэн хуулийн шүүх зохих боломжит хугацаанд шийдвэр гаргах үүргээ биелүүлэхийн сацуу онцгой тохиолдолд дээрх хугацааг сунгах боломжтой байх ёстой.³¹

Тухайлбал, Армен улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд зааснаар Үндсэн хуулийн шүүх давж заалдах хүсэлтийг бүртгэснээс хойш 6 сараас дээшгүй хугацааны дотор хэргийг шийдэж үндэслэлтэй шийдвэр гаргана. Үндсэн хуулийн шүүх хэргийг хянан шалгах хугацааг 3 сараас дээшгүй хугацаагаар сунгаж болно. Чилид шүүх бүрэлдэхүүний гаргах бараг бүх шийдвэрт хугацааны хязгаарлалт байдаг.

Иймд, Ерөнхий бүртгэгч нь өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцэд ирүүлснээс хойш 30 хоногийн дотор шаардлагыг хангасан эсэх зэргийг нягтлан үзэж, бүртгэх эсэхийг шийдвэрлэх, бүртгэхээс татгалзсан хариуг маргагч эс зөвшөөрвөл 30 хоногийн дотор Цэцэд дахин хандаж болох, энэ тохиолдолд уул өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг ажлын таван өдрийн дотор Бага суудлын бүрэлдэхүүнд гардуулж бүртгэх, Цэц маргааныг үүсгэснээс хойш 90 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэх бөгөөд тухайн маргаан ээдрээ, төвөгтэй бол энэ хугацааг 90 хоногоор хоёр хүртэл удаа сунгаж болох зохицуулалт нь бусад улсын жишигт нийцэх, маргааныг бүрэн гүйцэт, бодитой, онолын түвшинд шийдвэрлэхэд оновчтой хугацаа байна.

Маргаан хянан шийдвэрлэх зардалтай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 7 дугаар зүйл нь практикт хэрэгжих эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн 7 дугаар зүйлд маргаан хянан шийдвэрлэх зардлын талаар тусгасан. Одоо хүчин төгөлдөр үйлчилж буй 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 19 дүгээр зүйлд мөн зардлын талаар зохицуулжээ.

2023 оны ҮХЦМХШтХуулийн төсөл	1997 оны ҮХЦМХШАтХ	Өөрчлөлт
7 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх зардал	19 дүгээр зүйл.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зардал	Маргаан хянан шийдвэрлэх зардлыг

³¹ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2021.02.22 Санал № 1004/2020 CDL-AD(2021)001 "Хувь хүний үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан", УБ, 2023, 48 дахь тал

7.1.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбогдон гарах зардлыг улсын төсвөөс санхүүжүүлнэ. 7.2.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх зардалд дараах зүйлийг хамааруулна: 7.2.1.шинжээч, орчуулагч, хэлмэрчийн тээвэр, байр, хоолны зардал, Цэцийн шийдвэрээр гүйцэтгэсэн ажил үндсэн чиг үүрэгт нь хамаарахгүй бол ажлын хөлс; 7.2.2.гэрчийн тээвэр, байр, хоолны зардал, цалин, хөдөлмөрийн хөлс; 7.2.3.хөгжлийн бэрхшээлтэй оролцогчийг маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцуулах зардал; 7.2.4.шаардлагатай бусад ажиллагааг гүйцэтгэсний зардал. 7.3.Маргаан хянан шийдвэрлэх зардлыг дараах журмаар тодорхойлно: 7.3.1.шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, гэрчид олгох тээвэр, байр, хоолны зардлыг улсын төсвөөс санхүүждэг байгууллагад мөрдөгдөж байгаа албан томилолтын зардлын хэмжээгээр; 7.3.2.шинжээч, орчуулагч, хэлмэрчийн ажлын хөлсийг жишиг үнэлгээг харгалзан тогтоосон хэмжээгээр; 7.3.3.мэдүүлэг өгөхөөр Цэцэд дуудагдсан хугацаанд гэрч цалин, хөдөлмөрийн хөлсөөр хохирсон бол энэ хугацааны цалин, хөдөлмөрийн хөлсний дунджаар; 7.3.4.хөгжлийн бэрхшээлтэй оролцогчийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцуулахад шаардлагатай хэрэгсэл, тоног төхөөрөмж ашигласны төлбөрөөр; 7.3.5.бусад зардлыг зохих журмын дагуу. 7.4.Энэ хуулийн 7.2-т заасан зардлыг тооцож олгох журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.	1.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцсон гэрч, шинжээч, мэргэжилтэн, орчуулагчийн болон бусад шаардлагатай зардлыг улсын төсвөөс төлнө. 2.Цэцэд маргаан хянан шалгах ажиллагааг үүсгэх үндэслэл болсон өргөдөл, мэдээлэл гаргасан иргэн орон нутагт оршин суудаг бол түүнийг Цэцийн хуралдаанд оролцсонтой холбогдсон зардлыг: 1/уг иргэний өргөдөл, мэдээлэл үндэслэлтэй гэж тогтоогдсон бол Үндсэн хууль зөрчсөн хууль, зарлиг, бусад шийдвэр гаргасан байгууллага, албан тушаалтан буюу Үндсэн хууль зөрчсөн албан тушаалтан; 2/хэрэв өргөдөл, мэдээлэл нь үндэсгүй болж тогтоогдсон бол уг иргэн өөрөө хариуцна.	нарийвчлан тусгаж зардлыг хэрхэн тодорхойлох талаар тусгасан байна. Харин өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргагч этгээдийн гаргах зардлыг зохицуулаагүй байна.
---	---	--

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн зардлыг зохицуулахдаа өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргагч этгээдийн хувьд зардал гарахааргүй улсын төсвөөс бүх зардлыг санхүүжүүлэхээр зохицуулжээ.

Монгол Улсын бусад шүүхийн процессын тухай хуулийн хувьд оролцогч талуудаас зардлыг гаргуулах нь нийтлэг байдаг. Тухайлбал, 2016 оны Захиргааны хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн 44 дүгээр зүйлд дараах зардлыг оролцогчоор төлүүлэхээр тусгажээ.

- шинжээч, орчуулагч, хэлмэрчийн тээвэр, байр, хоолны зардал, шүүхийн тогтоол, шүүгчийн захирамжаар гүйцэтгэсэн ажил үндсэн ажлын чиг үүрэгт хамаарахгүй бол ажлын хөлс;
- гэрчийн тээвэр, байр, хоолны зардал, цалин, хөдөлмөрийн хөлс;
- үзлэг хийх, туршилт явуулах, таньж олуулах ажиллагаа явуулахад гарсан зардал;
- эд мөрийн баримт хадгалах зардал;

- гэрчийн мэдүүлгийг очиж авсан зардал.

Иймд тухайн зардлыг оролцогчоор төлүүлэх нь зүйтэй эсэхийг гадаад улсуудын нийтлэг жишгээс тодруулах нь зүйтэй.

Үндсэн хуулийн шүүхэд өргөдөл, гомдол гаргахад зарим улсын хуульд тэмдэгтийн хураамж авахаар зохицуулсан байна. Герман, Австри, ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тэмдэгтийн хураамжийг хэрхэх талаар тодорхой заалтууд тусгагджээ.

Австри, ОХУ-ын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад тодорхой хэмжээний тэмдэгтийн хураамж, төлбөр төлөх зохицуулалттай байхад Герман, Солонгос улсад тэмдэгтийн хураамжгүй байна. Герман болон Солонгос улсад Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад үнэ төлбөргүй байдаг хэдий ч, ийнхүү шүүхэд хандах эрхийг илт урвуугаар ашиглах явдлаас сэргийлж, ийм байдал тогтоогдвол тодорхой хэмжээний мөнгөн төлбөрийн хариуцлага ногдуулах зохицуулалтыг хуульдаа тусгажээ.

ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34-р зүйлийн 1-д заасны дагуу Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа нь үнэ, төлбөргүй. Энэ нь санхүүгийн аливаа нэг шалтгаанаар хэн ч үндсэн эрх, эрх чөлөөгөө хамгаалуулах боломжгүй байдалд орох ёсгүй гэсэн үзэл санаатай холбоотой аж.

Гэхдээ Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34-р зүйлийн 2-т хэрэв үндсэн хуулийн өргөдөл, эсхүл урьдчилсан шийдвэр гаргуулах өргөдөл гаргахдаа эрхээ урвуулан ашигласан гэж үзвэл 2,600 еврогийн төлбөр ногдуулж болно³² гэж заажээ. Ийнхүү төлбөр тогтоож байгаа нь Үндсэн хуулийн шүүхэд үнэ төлбөргүй хандах эрхийг илт амжилтанд хүрэх хэтийн төлөвгүй, үргэлжилж буй ажиллагаанд ямар ч холбоо хамааралгүй өргөдөл гаргах явдлыг эрхээ хариуцлагагүй ашиглаж байгаа байдал гэж үздэгтэй холбоотой байна. Ийм төрлийн хэрэг хэд хэдэн удаа гарч байсан байна. Тухайлбал, санаан зоргоор гомдол, мэдээлэл гаргах, хууран мэхэлсэн мэдэгдэл гаргах зэрэг.

Хэрэв өргөдөл амжилттай болсон тохиолдолд талууд зардлаа, ялангуяа өмгөөлөгчийн хөлсийг нөхөн төлүүлж болдог онцлогтой³³. Үндсэн эрхийн талаарх, мөн Ерөнхийлөгч, шүүгч нарын импичмент (төрийн дээд албан тушаалтанд хүлээлгэх хариуцлагын онцгой журам³⁴)-тэй холбоотой хэрэгт гаргасан өргөдөл нь амжилттай шийдвэрлэгдвэл хянан шийдвэрлэх ажиллагааны үед гарсан зардлыг нөхөн төлдөг байна. Бусад төрлийн хэргийн нөхөн төлбөрийг Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрээр бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн нөхөн төлж болдог ажээ. Хуульчийн төлбөрийн хувьд Хуульчдын цалин хөлсний тухай хуульд заасан хэмжээгээр төлөх ба түүнээс илүү

³² Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34-р зүйлийн (2): The Federal Constitutional Court may charge a fee of up to EUR 2,600 if the lodging of a constitutional complaint or of a complaint pursuant to Article 41 para. 2 of the Basic Law or the application for a preliminary injunction (section 32) constitutes an abuse of rights.

³³ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34а-р зүйл:

(1) If an application for the forfeiture of fundamental rights (section 13 no. 1), or a motion for the impeachment of the Federal President (section 13 no. 4) or of a judge (section 13 no. 9) proves to be unfounded, the respondent or the accused shall be reimbursed the necessary expenses, including the costs of the defence.

(2) If a constitutional complaint proves to be well-founded, the complainant shall be reimbursed the necessary expenses in full or in part.

(3) In all other cases, the Federal Constitutional Court may order the full or partial reimbursement of expenses.

³⁴ С.Нарангэрэл, Эрх зүйн эх толь бичиг, Анхны хэвлэл, УБ, 2007, 229 дэх тал.

тохирсон хөлсийг нөхөн төлдөггүй. Үүний зэрэгцээ зарим тохиолдолд тухайн өргөдөл нь амжилттай шийдвэрлэгдээгүй ч Үндсэн хуулийн шинжтэй чухал асуудлыг анхаарлын төвд хэлэлцүүлсэн гэх шалтгаанаар хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад гарсан холбогдох зардлыг өргөдөл гаргагчид нөхөн төлөх тохиолдол гардаг байна.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17а-р зүйлд 240 еврогийн тэмдэгтийн хураамж төлөхөөр заажээ. Гэхдээ хэрэглээний үнийн индекс 10-аас дээш хувиар өөрчлөгдвөл энэ хэмжээг зохих байдлаар өөрчлөх бүрэн эрхийг Холбооны канцлер болон Санхүүгийн сайдад олгосон байдаг. Үүний зэрэгцээ зарим орон нутгийн болон төрийн байгууллагыг тэмдэгтийн хураамжаас чөлөөлсөн байдаг. Тэмдэгтийн хураамж төлсөн баримтаа шүүхэд хандах үед өргөдлийн хамт хавсарган эх хувиар өгөх ёстой. Өргөдлийг цахимаар өгөх тохиолдолд тэмдэгтийн хураамжийг цахимаар хэрхэн төлөх талаар мөн хуульдаа зохицуулсан байна.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 38, 39-р зүйлд Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад тэмдэгтийн хураамж төлөхөөр тусгагдсан. Тэмдэгтийн хураамж төлсөн баримтаа Үндсэн хуулийн шүүхэд хандан гаргасан өргөдөлдөө хавсаргасан байна³⁵.

Үндсэн хуулийн шүүхэд өргөдөл гаргахдаа тэмдэгтийн хураамж төлөх үндэслэл, журам, тэмдэгтийн хураамжийг буцааж олгох, хөнгөлөлт үзүүлэх асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн хууль тогтоомжид заасан онцлогийг харгалзан ОХУ-ын татвар, хураамжийн тухай хууль тогтоомжоор зохицуулна³⁶.

Үндсэн хуулийн шүүх өөрийн шийдвэрээр иргэний санхүүгийн байдлыг харгалзан тэмдэгтийн хураамжаас чөлөөлөх, эсхүл хэмжээг нь бууруулах бүрэн эрхтэй.

Төрийн зарим байгууллагын хүсэлт, өргөдлийг тэмдэгтийн хураамжаас чөлөөлсөн зохицуулалтыг мөн хуульдаа тусгасан байна³⁷.

Хэрэв өргөдлийг хүлээн аваагүй, эсхүл хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг хэрэгсэхгүй болгосон бол төлсөн тэмдэгтийн хураамжийг буцаан олгодог байна.

Шүүхээс эцсийн шийдвэр гарч хэм хэмжээний акт нь Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж үзсэн бол өргөдөл гаргасан иргэнд дараах зардлыг Засгийн газраас баталсан хэмжээгээр нөхөн олгохоор шийдвэрлэдэг байна³⁸:

- Төлсөн тэмдэгтийн хураамж;
- Төлөөлөгчөөр төлөөлүүлсэн зардал;
- Шүүхэд ирэхэд гарсан тээвэр, байрны зардал;
- Хянан шийдвэрлэсэн хэрэгтэй холбоотой харилцаа холбооны зардал;
- Цаг хугацаа зарцуулсан зардал³⁹.

Мөн Үндсэн хуулийн шүүхэд гомдол гаргахдаа төлсөн хураамж нь Үндсэн хуулийн зарим шүүхийн нэмэлт санхүүжилтийн эх үүсвэрийн нэг болдог байна. Гэхдээ тухайн

³⁵ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 38-р зүйл.

³⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 39-р зүйл.

³⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 39-р зүйл: Запросы судов, запросы о толковании Конституции Российской Федерации, ходатайства Президента Российской Федерации по спорам о компетенции, когда он в этих спорах не является стороной, запросы о даче заключения о соблюдении установленного порядка выдвижения обвинения Президента Российской Федерации в государственной измене или совершении иного тяжкого преступления государственной пошлиной не оплачиваются.

³⁸ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 100-р зүйл:

³⁹ Хууль зүй, дотоод хэргийн яам, Н.Отгончимэг, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа", УБ, 2019, 57-59 дэх тал.

иргэний санхүүгийн чадавхын байдлыг харгалзан Үндсэн хуулийн шүүх уг төлбөрөөс чөлөөлөх буюу хэмжээг нь багасгаж болдог байна. Энэ тухай Оросын Холбооны Улсын 1994 оны 7 дугаар сарын 24-ний өдрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 39 дүгээр зүйлд заасан байна. Зарим тохиолдолд нэхэмжлэгч нь бүх төрлийн төлбөр болон татвар, хураамж зэргээс бүрэн чөлөөлөгдөж болдог байна⁴⁰.

Иймд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх зардлыг зохицуулахдаа шүүхэд хандах эрхийг илт урвуугаар ашиглах, илт амжилтанд хүрэх хэтийн төлөвгүй, үргэлжилж буй ажиллагаанд ямар ч холбоо хамааралгүй өргөдөл гаргах, өмгөөлөгчийн хөлсийг нөхөн төлүүлэх, Үндсэн эрхийн талаарх, мөн Ерөнхийлөгч, шүүгч нарын импичменттэй холбоотой хэрэгт гаргасан өргөдөл нь амжилттай шийдвэрлэгдвэл хянан шийдвэрлэх ажиллагааны үед гарсан зардлыг нөхөн төлөх, хэрэглээний үнийн индекс 10-аас дээш хувиар өөрчлөгдвөл энэ хэмжээг зохих байдлаар өөрчлөх, тэмдэгтийн хураамж төлөх үндэслэл, журам, тэмдэгтийн хураамжийг буцааж олгох, хөнгөлөлт үзүүлэх гэх мэт нөхцөл байдлыг авч үзэхэд илүүдэхгүй.

Цэцэд хандах хугацаатай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 17 дугаар зүйл нь практикт хэрэгжих эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Хуулийн төслийн 17 дугаар зүйлд Цэцэд хандах хугацааг дараах байдлаар тодорхойлсон байна.

ҮХЦМХШТХ	Нөхцөл	Хугацаа
Өргөдөл		
§17.1.1.	Хууль тогтоомж хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс хойш	5 жилийн дотор
§17.1.2.	Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн 1-т заасан хууль тогтоомжоос бусад шийдвэр гарсан өдрөөс хойш	1 жилийн дотор
§17.1.3.	Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн 2-т заасан сонгуулийн төв байгууллагын шийдвэр гарсан өдрөөс хойш	2 сарын дотор
§17.1.4.	Шүүхийн шийдвэр эсхүл эрх зүйн бусад актыг гардан авснаас хойш	30 хоногийн дотор
§17.2.	Шүүхийн шийдвэрт эсхүл эрх зүйн бусад актад хэрэглэсэн хууль тогтоомж нь Үндсэн хуульд нийцээгүй тухай өргөдлийг хянан шийдвэрлэхэд энэ хуулийн 17.1.1-д заасан хугацаа хамаарахгүй.	Хэдийд ч өргөдөл гаргаж болно.
Мэдээлэл		
§17.3.1.	Энэ зүйлийн 17.1.1, 17.1.2, 17.1.3-т заасан асуудлаар тухайн хугацаанд;	5 жил, 1 жил, 2 сарын дотор
§17.3.2.	Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн 3-т заасан албан тушаалтан шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүй гаргаснаас хойш	1 жилийн дотор

⁴⁰ Арне Мавчич, "Үндсэн хуулийн хяналт", УБ, 2014, 35-36 дахь тал.

§17.3.3.	Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн 4-т заасан асуудлаар	тухайн албан тушаалтны бүрэн эрхийн хугацаанд
Хүсэлт		
§17.4.	Хууль тогтоомж Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх маргаантай асуудлаар	Хэдийд ч хүсэлт гаргаж болно.
§17.5.	Энэ хуулийн 17.4-т зааснаас бусад маргаантай асуудлаар хүсэлт гаргах үндэслэл бий болсон өдрөөс хойш	1 жилийн дотор
§17.6.	Энэ хуульд заасан хугацааг хүндэтгэн үзэх шалтгааны улмаас хэтрүүлсэн бол маргагч хугацаа сэргээлгэх саналаа холбогдох баримтын хамт Цэцэд гаргаж болно. Хугацааг сэргээх журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.	

Хүсэлт, өргөдөл гаргах хугацаа янз бүр. Хугацааг хязгаарласнаар тодорхой хугацааны дараа аливаа актын хүчинтэй байдалд хандах боломжгүй болдог тул ийнхүү хугацаа тогтоох нь хууль зүйн тодорхой байдлын зарчмыг (*legal certainty*) бүрдүүлдэг.⁴¹

Венецийн комиссын судалгааны тайланд хамрагдсан ихэнх улсад **өргөдөл гаргагчид** сүүлийн шатны шүүхийн эцсийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс хойш **2 сарын хугацаа олгодог**. Үндсэн хуулийн иж бүрэн гомдол гаргадаг улсуудад (жишээ нь Австри, Хорват, Герман, Серби, Испани) **20 хоноогоос 1.5 сар хүртэл** арай бага хугацаа тогтоосон байдаг. Нөгөө талаас, **гурван сараас нэг жил хүртэлх** хугацаа тогтоох нь норматив Үндсэн хуулийн гомдлын механизмтай улсад (жишээ нь, Польш, Литва, Орос, Киргизстан, Украин) байдаг онцлог шинж юм. Эдгээр хугацаа хэт урт байх ёсгүй ч хувь хүн өөрөө гомдол, хүсэлтээ бэлтгэх, эсхүл тухайн хүнийг төлөөлөх үүрэг бүхий хуульчтай болох боломжит хугацаа байх хэрэгтэй. Нэг бүрчилсэн актын хувьд өргөдөл гаргагч хүндэтгэн үзэх шалтгааны улмаас хугацаандаа өргөдөл гаргах боломжгүй тохиолдолд шүүх хугацааг сунгах боломжтой байвал зохино гэж Венецийн Комисс зөвлөдөг.⁴²

Хуулийн төслийн танилцуулгад “дагуу одоо хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа ҮЦХМХШАмХуулийн дагуу Цэцэд хандаж өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргахад тодорхой хугацаа заагаагүй байдаг. Харин боловсруулж буй хуулийн төсөлд шүүхийн нийтлэг жишгийн дагуу аливаа асуудлаар хандахдаа илүү хариуцлагатай, үр дүнтэй хяналтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор хандаж буй эрх зүйн акт, маргааны төрлөөс хамаарч тухайлан **хугацаа тогтоох чиглэлийг баримталсан**” гэжээ.

Хуулийн төсөлийн 17 дугаар зүйлийн 17.1.4-т заасны дагуу шүүхийн шийдвэр эсхүл эрх зүйн бусад актыг гардан авснаас хойш 30 хоногийн дотод өргөдөл гаргахаар заасан байгаа нь олон улсын нийтлэг жишгээс **бага хугацаа тогтоосон байна**. Мөн хуулийн төслийн 17 дугаар зүйлд **гомдол гаргах хугацааг тогтоогоогүй байна**.

⁴¹ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2021.02.22 Санал № 1004/2020 CDL-AD(2021)001 “Хувь хүний үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан”, УБ, 2023, 24 дэх тал

⁴² Мөн тэнд

ҮХЦМХШАТХуульд өргөдөл, мэдээлэл гаргагч нь Цэцийн гишүүний тогтоолыг эс зөвшөөрсөн тохиолдолд ямар хугацаанд гомдол гаргах талаарх зохицуулалтыг тусгаагүй бөгөөд практикт хоёр, гурван жилийн дараа гомдол гаргасан тохиолдол бий. Гэтэл бусад улсын үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд хэлбэрийн шаардлага хангаагүй гэж буцаасан зэрэг шийдвэрт гомдох боломжит хугацааг 60-90 хоног байхаар тогтоосон туршлага байна.⁴³

Иймд хуулийн төслийн 17 дугаар зүйлд заасан цэцэд хандах хугацааны талаарх, зохицуулалтын зарим зүйл заалт (17.1.4) олон улсын нийтлэг жишгээс бага хугацаа тогтоосон байна. Мөн Үндсэн хуулийн Цэцийн шийдвэрт гомдол гаргах хугацааны хязгаарлалтыг хуулийн төсөлд тусгаагүй байгааг анхаарах хэрэгтэй. “Хугацааны хязгаарлалт нь тодорхой хугацааны дараа актын хүчин төгөлдөр байдал нь маргашгүй болно гэдгийг баталгаажуулдаг тул хууль зүйн тодорхой байдлыг хангахад үйлчилдэг”.⁴⁴ Иймд ҮХЦМХШТХуулийн төсөлд гомдол гаргах хугацааны хязгаарлалтыг тогтоох шаардлагатай байна.

Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авахтай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 19 дүгээр зүйл нь практикт хэрэгжих эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Төсөлд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай 1997 оны хуулийн 21 дүгээр зүйлд заасан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах зохицуулалтыг өргөжүүлэн, дараах шинэ зохицуулалтыг тусгасан байна.

- Цэцэд хандан гаргасан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн Тамгын газар /цаашид “Тамгын газар” гэх/ хүлээн авна.

- Ерөнхий бүртгэгч нь өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг энэ хуулийн 16, 17, 18 дугаар зүйлд заасан шаардлагыг хангасан эсэх, Цэц урьд нь тухайн асуудлыг шийдвэрлэсэн эсэхийг нягтлан үзэж, тухайн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцэд ирүүлснээс хойш 30 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэх бүртгэлд бүртгэсэн эсэх талаар үндэслэл бүхий хариуг маргагчид өгнө. Холбогдох журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.

- Ерөнхий бүртгэгч дараах тохиолдолд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг маргагчид буцаана:
 - энэ хуулийн 16, 17, 18 дугаар зүйлд заасан шаардлагыг хангаагүй;
 - Цэцээс урьд өмнө нь хариу өгсөн асуудлаар дахин өргөдөл, мэдээлэл гаргасан бөгөөд түүнийг дахин нягтлан үзэх үндэслэлгүй бол.
- Ерөнхий бүртгэгчээс өгсөн хариуг маргагч эс зөвшөөрвөл 30 хоногийн дотор өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцэд дахин ирүүлж болно.
- Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг энэ хуульд заасан шаардлага хангаж, эсхүл түүнийг энэ хуулийн 16.9, 19.4-т заасны дагуу гаргасан бол Ерөнхий бүртгэгч ажлын таван өдрийн дотор Цэцийн зөвлөгөөнөөс тогтоосон хуваарь, Дэгд заасны дагуу Бага суудлын бүрэлдэхүүнд гардуулж, хянан шийдвэрлэх бүртгэлд бүртгэнэ.

⁴³ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь” (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 121 дэх тал

⁴⁴ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), *Revised Report on individual Access to Constitutional Justice*, CDL-AD(2021)001, §32 ; МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь” (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 50 дахь тал

- Цэцэд хандах эрхээ урвуулан ашиглаж, эсхүл хариу өгсөн, шийдвэр гарсан асуудлаар удаа дараа хандаж, Цэцийн хэвийн үйл ажиллагаанд саад учруулахыг хориглоно.

Өөрөөр хэлбэл, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн Тамгын газар хүлээж авч Ерөнхий бүртгэгч бүртгэсэн эсэхийг шийдвэрлэх нь шинэлэг зохицуулалт болж байна. Энэ нь Үндсэн хуулийн цэц хүний үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэдэг болсонтой холбоотой үндэслэлгүй өргөдөл гаргаж Цэцийн ачааллыг ихэсгэхээс урьдчилан сэргийлэх юм.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн танилцуулгад үүнийг "бусад улс орны хувьд энэхүү урьдчилсан хяналтыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тамгын газар, Ерөнхий бүртгэлийн хүрээнд гүйцэтгэдэг жишиг тогтсон байна. Иймд шинэ хуулиар Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээллийн анхны буюу хэлбэрийн шалгалтыг Тамгын газар, Ерөнхий бүртгэлийн хүрээнд шалгаж, хуулийн шаардлага хангаагүй асуудалд бүртгэгч /хуульч/ нар хариу өгч буцаах, зарим тохиолдолд хуулийн шаардлага хангуулах зэрэг арга хэмжээг авахаар журамлав."⁴⁵ гэж ач холбогдлыг тодорхойлсон байдаг.

Хувь хүнд Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхийг өргөжүүлэн олгохтой эсрэгцэх гол үндэслэл нь Үндсэн хуулийн шүүхэд хэт ачаалал учруулж болзошгүй байдал юм. Үндсэн хуулийн иж бүрэн гомдлын хувьд энэхүү ачаалал нэмэгдэх эрсдэл өндөр, учир нь Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалах хэргийн дийлэнх хэсгийг буюу зарим тохиолдолд ачааллын 90 гаруй хувийг иргэний мэдээлэл эзэлдэг. Улмаар, талууд зөвхөн ердийн шүүхийн шийдвэрт сэтгэл дундуур байгаагаас болж Үндсэн хуулийн хүрээнд хамааралгүй олон маргаан ирж Үндсэн хуулийн шүүхэд ачаалал ихсэх боломжтой. Үндсэн хуулийн шүүхэд иж бүрэн гомдол гаргадаг улсууд хэрэг маргааны хэт их ачааллыг шийдэхийн тулд ихэвчлэн хэд хэдэн шалгуур тавьсан байдаг. Тэрчлэн, зарим Үндсэн хуулийн шүүх аль хэргийг бага танхимд хянан хэлэлцэх эсхүл шийдвэрлэх эсэхийг сонгон шүүдэг практиктай. Үндсэн хуулийн шүүхэд хэт ачаалал үүсгэх эрсдэл болон Үндсэн хуулийн хяналтад үр дүнтэй хандах хувь хүний хэрэгцээ хоёрыг тэнцвэртэй байлгахад анхаардаг. Улс орнууд энэ хүндрэлийг олон аргаар шийдэж ирсэн. Зарим улс хувь хүнд гомдол гаргах боломжийг эхнээс нь олгоогүй. Зарим нь процедурын "шүүлтүүр" нэвтрүүлсэн. Түүнчлэн, ижил төстэй хэргийг нэгтгэх, мөн Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрлэх хэргээ илүү шүүлтүүртэй сонгох нь шүүхийн ачааллыг хөнгөвчлөхөд тус болж чадна.

Хүний эрхийг хамгаалах баталгаа болох Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах арга замыг хялбар байлгахыг Венецийн Комиссоос зөвлөдөг. Үндсэн хуулийн шүүхийг хэт ачаалалтай байлгахад сэргийлэх зорилтыг Венецийн Комисс дэмжиж байгаа ч, Үндсэн хуулийн шүүх нь илтэд урвуулан ашигласан өргөдөл биш л бол өргөдлийг хүлээн авахаас татгалзахдаа стандарт хэлбэрээр ч болов үндэслэлтэй шийдвэр гаргаж өгөх ёстой гэж үзэж байна⁴⁶. Үүнд хамааруулан дараах стандарт шүүлтүүрүүдийг тавьдаг байна.

1. Өргөдөл гаргах хугацаа
2. Хууль ёсны төлөөлүүлэх үүрэг
3. Шүүхийн хураамж

⁴⁵ Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн танилцуулга.

⁴⁶ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2021.02.22 Санал № 1004/2020 CDL-AD(2021)001 "Хувь хүний үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан", УБ, 2023, 23-25 дахь тал.

4. Бичгэн хэлбэр
5. Илт үндэслэлгүй, хөнгөмсгөөр хандсан, урвуулан ашигласан, давтан гаргасан өргөдөл
6. Эрх зүйн хамгаалалтын бүх арга хэрэгслийг хэрэглэж дуусгасан байх
7. Шууд болон гэнэтийн хор уршиг
8. Хохирол барагдуулах боломж
9. Урьдчилсан хүсэлтийн шүүлтүүр
10. Ижил төрлийн хэргийг нэгтгэх

Гомдлыг урьдчилан сонгох (шүүлтүүрийн аргыг хэрэглэх) нь ХБНГУ-ын тогтолцоонд илүүтэй хөгжсөн бөгөөд амжилт олох боломж муутай гомдлыг ялгаж Үндсэн хуулийн шүүх тийм гомдлоос татгалзах маневр хийх орон зайг олгодог. Гэхдээ энэ нь зарчмын хувьд Үндсэн хуулийн гомдол гаргах эрхийг хаахгүй байх ёстой. Үндсэн хуулийн шүүхийн өмнө тулгардаг томоохон асуудлын нэг нь ардчилсан тогтолцоонд хүний эрхийг үр нөлөөтэй хамгаалах боломжийг бүрдүүлэх, нөгөө талаас буудайг гурилаас салгаж ялгах амаргүй шаардлага тулгардаг. Мөн, зарим тодорхой тогтолцоонд Үндсэн хуулийн гомдол гаргадаг байх санаачилга нь харьцангуй шинэлэг бол, заримд нь урьдчилан сонголт хийх шаардлага тавигддаг, харин зарим тогтолцоонд ийм боломжийг хүчингүй болгож өөрчлөхөөр яригдаж байх жишээтэй⁴⁷.

Үндсэн хуулийн цэцийн тамгын газар өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг шалгаж байгаа нь Цэцийн ачааллыг ихэсгэхээс урьдчилан сэргийлэх арга хэдий ч объектив стандарт шалгуурыг удирдлага болгон гомдлыг хүлээн авах эсэх шийдвэрийг гаргах нь зүйтэй байна. Одоогийн хуулийн төсөлд энэ талаар тусгасан хэдий ч шууд болон гэнэтийн хор уршиг, хохирол барагдуулах боломж, урьдчилсан хүсэлт зэрэг шүүлтүүрийг мөн авч үзэх нь зүйтэй. Гэхдээ хамгийн гол нь тухайн иргэний Үндсэн хуулийн гомдол гаргах эрхийг хаахгүй байх нь чухал. Үүний дагуу Үндсэн хуулийн цэцийн тамгын газар, ялангуяа Ерөнхий бүртгэгчийг чадавхжуулах, тэдэнд тавигдах шалгуурыг өндрөөр тогтоох зэргээр бэхжүүлэх хэрэгтэй.

3.3. “Ойлгомжтой байдал” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал

Тус шалгуур үзүүлэлтээр хуулийн төслийн зүйл, заалт нь найруулга, хэл зүйн болон агуулгын хувьд ойлгомжтой байдлаар томъёологдсон болон логик дараалалтай боловсруулагдсан эсэхийг шалгана. Ингэхдээ Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 4 дүгээр бүлэгт заасан болон “Хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулах аргачлал”-ыг баримталсан эсэхийг нарийвчлан давхар шалгана.

Үндсэн хуулийн цэцийн дэгтэй холбоотой нэр томъёо буюу хуулийн төслийн 2 дугаар зүйлийн 2.2 дахь хэсэг нь ойлгомжтой эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Хуулийн төслийн 2 дугаар зүйлийн 2.2-т “Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны нарийвчилсан журмыг Цэцийн зөвлөгөөнөөс энэ хуульд нийцүүлэн баталсан Үндсэн хуулийн цэцийн дэг /цаашид “Дэг” гэх/-ээр зохицуулна.” хэмээн заасан байна.

Монгол Улсын Их Хурлын 2021 оны 12 дугаар тогтоолын хавсралтаар баталсан “Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл” 85 дугаар зүйлд “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль нь ... зайлшгүй зохицуулах зарим харилцааг зохицуулаагүйгээс Цэцийн дүгнэлт,

⁴⁷ Арне Мавчич, “Үндсэн хуулийн хяналт”, УБ, 2014, 65 дахь тал.

шийдвэрт нөлөөлж байгааг өөрчлөх, **Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны дэгийг нарийвчлан зохицуулах.**" гэсэн үндэслэлээр Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль тогтоомжийн төсөл боловсруулах шаардлагатай хэмээн үзжээ. Үүний дагуу төсөлд дээрх зүйл заалтыг тусгасан байна.

Дэг (англ. *reglament*, ор. *регламент*) гэдэгт 1. ямар нэгэн төрийн байгууллага түүний бүтцийн үйл ажиллагааны дотоод зохион байгуулалт ба үйл ажиллагааны журмыг зохицуулсан эрх зүйн хэм хэмжээний акт, 2. хурал, хуралдаан, чуулган ба төлөөлөгчдийн байгууллагын их хурал явуулах журмыг ойлгоно.⁴⁸

Одоо хэрэгжиж буй Үндсэн Хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 18 дугаар зүйлд Үндсэн хуулийн Цэцийн дэгтэй холбоотой дараах зохицуулалтууд байна. Үүнд:

- Маргаан хянан шалгах ажиллагаанд оролцогч Цэцийн хуралдааны дэгийг чанд сахих, хуралдаан даргалагчид захирагдах үүрэгтэй.
- Маргаан хянан шалгах ажиллагаанд оролцогч Цэцийн хуралдааны дэгийг дахин зөрчих, Цэц болон түүний гишүүдэд хуурамч бичиг баримт өгвөл Цэцийг хүндэтгээгүй үйлдэл гэж үзэж зохих хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.

Үүнээс харвал Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан шийдвэрлэх ажиллагааны нарийвчилсан журмыг Үндсэн хуулийн Цэцийн Дэгээр зохицуулах тухай зохицуулалт өмнө нь хууль, тогтоомжид тусгаагүй байсан ба хуулийн төслийн 2.2-т заасан зохицуулалт нь Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулиар зайлшгүй зохицуулах шаардлагатай зүйл мөн байна.

Нэр томьёоны тодорхойлолттой холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 3 дугаар зүйл нь ойлгомжтой эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал
--

2015 онд батлагдсан Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 30.4 дүгээр зүйлд зааснаар хуулийн төсөлд дараах тохиолдолд нэр томьёоны тайлбар хийхээр тусгажээ.

- Нэр томьёо нь олон утгатай бол;
- Нэр томьёо нь өргөн утгатай бөгөөд түүнийг нарийвчлан тодорхойлох шаардлагатай бол;
- Шинээр бий болсон ойлголт буюу нэр томьёо нь нийтэд ойлгомжгүй бол.

Түүнчлэн тус хуулийн 30.6 дугаар зүйлд "нэр томьёо нь нэг утга агуулгаар нийт хуулийн хэмжээнд хэрэглэгдэх бол түүний тодорхойлолтыг уг хуулийн "Нийтлэг үндэслэл" гэсэн бүлэгт оруулан заана. Хуулийн төсөлд тодорхойлолт өгсөн хэд хэдэн нэр томьёо байгаа бол тэдгээрийг "Хуулийн нэр томьёоны тодорхойлолт" гэсэн гарчигтай зүйлд нэгтгэнэ." гэж тодорхойлжээ.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай 1997 оны хуулийн тухайд дараах нэр томьёоны асуудал үүсэж байсан.

- Нэр томьёоны хувьд иргэний өргөдөл, мэдээлэл, түүнчлэн гомдлын талаар Үндсэн хууль болон Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааг зохицуулсан хоёр хуульд тухайлан тодорхойлоогүй байна. Харин эрх зүйн толь бичгүүдэд Иргэдээс төрийн байгууллага, албан тушаалтанд гаргасан өргөдөл, гомдлыг шийдвэрлэх тухай хуулийн

⁴⁸ С.Нарангэрэл, Эрх зүйн эх толь бичиг, Анхны хэвлэл, УБ, 2007, 185 дахь тал

4 дүгээр зүйлд заасан агуулгаар өргөдөл, мэдээлэл, гомдол гэсэн ойлголтыг тусгайлан тодорхойлсон байна.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн 3 дугаар зүйл буюу нэр томьёоны тодорхойлолт хэсэгт өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийн талаар дараах байдлаар тодорхойлсон байна.

- “**мэдээлэл**” гэж нийтийн ашиг сонирхлыг хамгаалах зорилгоор эрх бүхий этгээдээс иргэдийг төлөөлөн маргаантай асуудлаар энэ хуульд заасны дагуу Цэцэд хандсаныг;
- “**өргөдөл**” гэж хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллага, албан тушаалтны шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүй Үндсэн хуульд заасан үндсэн эрхийг нь зөрчсөн, эсхүл зөрчих нь гарцаагүй гэж үзсэн тухайн иргэн эрх хамгаалах, сэргээх шүүхийн болон бусад арга замыг дуусгасны дараа энэ хуульд заасны дагуу Цэцэд хандсаныг;
- “**хүсэлт**” гэж Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан Цэцэд хандах эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтнаас маргаантай асуудлаар өөрийн чиг үүргийн хүрээнд энэ хуульд заасны дагуу Цэцэд хандсаныг тус тус ойлгохоор зохицуулжээ.

Ийнхүү зохицуулсан нь судлаачдын үзэж буйтай агуулгын хувьд нийцэж байна. Тухайлбал, энэ тухай хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяа дараах байдлаар авч үзсэн.

Өргөдөл нь тухайн хүнд өөрт нь хамааралтай асуудлаар эрх бүхий байгууллагад хандах агуулгатай. Жишээ нь иргэн хүнд хамааралтайгаар зөрчигдөх магадлалтай зүйл, заалтууд Үндсэн хуулийн үндсэн эрхийг зохицуулсан бүлэгт байршдаг. Учир нь, иргэн хүн үндсэн эрхийг эдлэгч юм. Үндсэн эрхийн аль нэг нь тухайн иргэний хувьд зөрчигдсөн гэж үзвэл хуульд заасан тодорхой журам, шат дамжлагаар Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах боломжтой.

Харин **мэдээлэл** гэдэг нь өөрт хамааралтай байх шинж агуулахгүй. Жишээ нь, Үндсэн хуулийн цэцийн харьяалалд хамаарах дурын асуудлаар, тухайлбал УИХ-аас баталсан ямар нэг хууль Үндсэн хуулийн аль нэг зүйл, заалтыг зөрчиж байна хэмээн хандах ажиллагаа нь мэдээлэл гаргах явдал юм.

Хүсэлт нь Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйд өргөдөл, мэдээлэлтэй харьцуулахад хувийн бус, албан шугамаар хандах ажиллагааг илэрхийлдэг. Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 10 дугаар зүйлд, Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын Ерөнхий прокурор Цэцэд Үндсэн хуулийг зөрчсөн тухай маргааныг хянан шийдвэрлүүлэх хүсэлтээ бичгээр гаргах тухай заасан байдаг⁴⁹.

Мөн түүнчлэн дараах байдлаар тодорхойлдог⁵⁰.

Цэцэд хандах хэлбэр	Агуулга, онцлог
Өргөдөл	Иргэн өөрийн эрх, ашиг сонирхол, эрх чөлөө хөндөгдөж байна гэж Цэцийн харьяалан шийдвэрлэх асуудлаар Үндсэн хуулийн цэцэд хандах хэлбэр
Мэдээлэл	Иргэн өөрийн эрх, ашиг сонирхол, эрх чөлөө хөндөгдсөнөөс бусад үндэслэлээр буюу нийтийн ашиг сонирхлын үүднээс Цэцийн

⁴⁹ Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй”, Хоёр дахь хэвлэл, УБ, 2021, 194-195 дахь тал.

⁵⁰ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь” (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 111-112 дахь тал.

	харьяалан шийдвэрлэх асуудлаар Үндсэн хуулийн цэцэд хандах хэлбэр
Гомдол	Цэцийн гишүүний маргаан үүсгэх эсэх талаарх тогтоолыг эс зөвшөөрч хандах хэлбэр
Хүсэлт	Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтнаас Цэцийн харьяалан шийдвэрлэх асуудлаар хандах хэлбэр

Дээрхээс дүгнэвэл, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд дээрх агуулгаар зохицуулсан нь эрдэмтэн, судлаачдын тайлбартай нийцэж буй хэдий ч “Гомдол”-ын талаар нэр томъёоны тодорхойлолтод тусгаагүй байна. Иймд “Гомдол”-ын талаар нэр томъёоны тодорхойлолтод тусгах шаардлагатай. Түүнчлэн тус хуулийн төсөлд гомдол гаргах эрх зүйн зохицуулалтын талаар төдийлөн тусгаагүйг анхаарч үзэх хэрэгтэй. Мөн “Мэдээлэл”-ийн тодорхойлолтыг “нийтийн ашиг сонирхлыг хамгаалах зорилгоор эрх бүхий этгээдээс иргэдийг төлөөлөн маргаантай асуудлаар” гэснийг илүү хүлээн зөвшөөрөгдөх тодорхойлолтод ойртуулан өөрийн эрх, ашиг сонирхол, эрх чөлөө хөндөгдсөнөөс бусад үндэслэлээрх гэх байдалтай холбогдуулан тайлбарлах нь зүйтэй.

- “Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан үүсгэх эсэх талаарх гишүүний шийдвэр” гэсэн нэр томъёог хэрэглэсэн нь Цэцийн гишүүний маргаан үүсгэсэн болон маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэхээс татгалзсан шийдвэрийн аль аль нь хамаарах агуулгыг илэрхийлж байна. Үүнээс улбаалан практикт Цэцийн гишүүний маргаан үүсгэсэн тогтоолд гомдол гаргасан тохиолдлууд гарсан бөгөөд ийнхүү гомдол гаргах нь тухайн маргааныг хянан шалгах ажиллагаанд саад учруулах, хугацаа алдах, Дунд суудлын хуралдаанд бэлтгэх ажиллагааг тасалдуулах, ачаалал үүсэх зэрэг олон сөрөг үр дагавартай. Улсын Их Хурлын дарга Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар маргаан үүсгэхэд тухайн этгээд өөрөө гомдол гаргасан тохиолдол гарч байсан боловч Бага суудлын хуралдаанаас Цэцийн гишүүний маргаан үүсгэсэн шийдвэрийг хэвээр үлдээхээр шийдвэрлэсэн тохиолдол байдаг.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн 41 дүгээр зүйлийн 41.2 дахь хэсэгт “Энэ хуулийн 41.1-т заасан үндэслэлийг магадлалд товч заах бөгөөд магадлал нь маргаан үүсгэх эсэх талаарх эцсийн шийдвэр болно.” гэж зааснаар тухайн асуудлыг бүрэн шийдвэрлэсэн байна. Гэвч дээр дурдсанчлан гомдлын талаарх эрх зүйн зохицуулалтыг хуулийн төсөлд тусгаагүй нь сөрөг үр дагаврыг бий болгож болзошгүй байна.

- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 4 дэх хэсэгт “Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэх эсэх талаарх Цэцийн гишүүний шийдвэрийг маргагч талууд эс зөвшөөрч гомдол бичгээр гаргасан бол Цэцийн даргын тогтоолоор томилсон 3 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй хуралдаанаар хянан хэлэлцэж, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэх эсэхийг шийдвэрлэж магадлал гаргана.” гэж заасан. Тодруулбал, “маргагч талууд” маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэх эсэх талаарх Цэцийн гишүүний шийдвэрт гомдол гаргахаар заасан нь бодит байдалд нийцээгүй. Учир нь маргаан үүссэн тохиолдолд оролцогч талууд нь маргагч тал болох бөгөөд дээрх тохиолдолд маргаан үүсгээгүйтэй холбогдуулан гомдол гаргаж буй тул “маргагч тал” гэх нэр томъёог хэрэглэх нь зохимжгүй юм. Харин уг гомдлыг гаргах эрх нь өргөдөл, мэдээлэл гаргагч иргэнд хадгалагдаж байгаа билээ.

Өмнө дурдсанчлан Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд гомдол гаргах талаар тусгаагүйтэй холбоотой маргаан үүсгэсэн шийдвэрт гомдол гаргах нөхцөл байдал арилсан.

Гэхдээ тус хуулийн төсөлд “маргагч” гэдгийг Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг хянан шийдвэрлүүлэхээр Цэцэд хандан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан этгээдийг хэлэхээр зохицуулжээ. Өөрөөр хэлбэл өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан этгээдийн нөгөө талд байх маргалдагч талыг буюу Үндсэн хууль зөрчсөн шийдвэр, үйлдэл гаргасан байж болзошгүй этгээдүүдийг үүнд хамааруулаагүй байна. Энэ нь цаашлаад Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны мэтгэлцэх зарчмыг зөрчих магадлалтай тул анхаарч авч үзэх шаардлагатай.

Энэ талаар хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяа “Үндсэн хуулийн цэцийн хуралдаанаар Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх маргааныг хэлэлцэн шийдвэрлэдэг тул талуудыг маргагч, маргалдагч тал хэмээн нэрлэвэл зохилтой”⁵¹ гэж тодорхойлсон байдаг.

Иймд өмнөх 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд тодорхойлсончлон маргагч, маргалдагч тал болгон зохицуулж уламжлалт нэр томъёог хэрэглэн эдгээрийг маргааны үндсэн оролцогч байхаар хуульчлах шаардлагатай.

3.4. “Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал” шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал

Тухайн хууль тогтоомжийн төсөлд тодорхой этгээдэд үүрэг хүлээлгэсэн, аж ахуй, байгууллагын салбарт хүндрэл үүсгэх зохицуулалт байх тохиолдолд хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал гэсэн шалгуур үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ хийнэ.

Маргаан шийдвэрлэх хүрээтэй холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 4 дүгээр зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөл болон 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд маргаан шийдвэрлэх хүрээг дараах байдлаар зохицуулсан байна.

2023 оны ҮХЦМХШТХуулийн төсөл	1997 оны ҮХЦМХШАТХ	Өөрчлөлт
4 дүгээр зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх хүрээ 4.1.Цэц гагцхүү Үндсэн хууль зөрчсөн тухай маргааныг хянан шийдвэрлэх бөгөөд бусад хууль зөрчсөн тухай өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авахгүй. 4.2.Цэц энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа хууль тогтоомж, бусад шийдвэр, эсхүл бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж байгаа албан тушаалтны үйлдэл, эс үйлдэхүйтэй холбоотой, Цэцийн харьяалалд хамаарах маргааныг хянан шийдвэрлэнэ. 4.3.Хүчингүй болсон хууль тогтоомж, бусад шийдвэр нь	15 дугаар зүйл.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээ 1.Цэц нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж түүнийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэнэ. 2.Үндсэн хуулиас бусад хуулийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг Цэц харьяалан шийдвэрлэхгүй. 3.Цэц маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг зөвхөн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтээр үүсгэн явуулна. Хэрэв эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан шийдвэр гаргахдаа Цэцийн шийдвэрээр хүчингүй болсон хууль болон бусад	Хүчингүй болсон хууль тогтоомж, бусад шийдвэр нь Үндсэн хуульд нийцээгүй байсан гэдгийг тогтоолгох ашиг сонирхол өргөдөл гаргагчид бий гэж үзвэл уул маргааныг хянан шийдвэрлэхээр хуулийн төсөлд зохицуулсан нь үр дүнтэй байна. Өмнөх хуульд зохицуулсан байсан хүчингүй болсон хууль болон бусад шийдвэрийн заалтыг шууд буюу агуулгаар нь дахин сэргээвэл Цэцийн аль нэг гишүүний санаачилгаар Цэц хяналтын журмаар хянан шийдвэрлэж болох зохицуулалтыг хуульчлаагүй байна. Мөн түүнчлэн цэц зөвхөн Үндсэн хууль хүчин

⁵¹ Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй: суурь ойлголт, тулгамдсан асуудлууд”, УБ, 2005 он, 183 дахь тал.

Үндсэн хуульд нийцээгүй байсан гэдгийг тогтоолгох ашиг сонирхол өргөдөл гаргагчид бий гэж үзвэл уул маргааныг хянан шийдвэрлэхэд энэ хуулийн 4.2 хамаарахгүй.	шийдвэрийн заалтыг шууд буюу агуулгаар нь дахин сэргээвэл Цэцийн аль нэг гишүүний санаачилгаар Цэц хяналтын журмаар хянан шийдвэрлэж болно. 4.Цэц зөвхөн Үндсэн хууль хүчин төгөлдөр болж үйлчилсэн 1992 оны 2 дугаар сарын 12-ны өдрөөс хойш гарсан хууль тогтоомж болон албан тушаалтны үйл ажиллагаатай холбогдсон маргааныг хянан шийдвэрлэнэ.	төгөлдөр болж үйлчилсэн 1992 оны 2 дугаар сарын 12-ны өдрөөс хойш гарсан хууль тогтоомж болон албан тушаалтны үйл ажиллагаатай холбогдсон маргааныг хянан шийдвэрлэх заалтыг хуулийн төсөлд тусгаагүй.
--	--	---

1992 оны 2 дугаар сарын 12-ны өдрөөс хойш гарсан хууль тогтоомж болон албан тушаалтны үйл ажиллагаатай холбогдсон маргааныг хянан шийдвэрлэх талаар:

1992 оны 2 дугаар сарын 12-ны өдрөөс өмнө гарсан хууль тогтоомж болон албан тушаалтны үйл ажиллагаатай холбогдсон маргааныг хянан шийдвэрлэхгүй байх нь зүйтэй эсэх тухайд Үндсэн хуулийн цэцийн 2020 оны 4 дүгээр сарын 15-ны дугаар 01 дүгнэлт гарсан байдаг.

Тус шийдвэрийн үндэслэлд “Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 15 дугаар зүйлийн 4 дэх хэсэгт “Цэц зөвхөн Үндсэн хууль хүчин төгөлдөр болж үйлчилсэн 1992 оны 2 дугаар сарын 12-ны өдрөөс хойш гарсан хууль тогтоомж болон албан тушаалтны үйл ажиллагаатай холбогдсон маргааныг хянан шийдвэрлэнэ.” гэж заасан нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Жаран дөрөвдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсгийн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц бол Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа мөн.”, Далдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн “Үндсэн хуульд хууль, зарлиг, төрийн байгууллагын бусад шийдвэр, нийт байгууллага, иргэний үйл ажиллагаа бүрнээ нийцсэн байвал зохино.” гэж заасныг тус тус зөрчсөн байна.”⁵² гэж тодорхойлсон. Иймд энэхүү зохицуулалт болох “Цэц зөвхөн Үндсэн хууль хүчин төгөлдөр болж үйлчилсэн 1992 оны 2 дугаар сарын 12-ны өдрөөс хойш гарсан хууль тогтоомж болон албан тушаалтны үйл ажиллагаатай холбогдсон маргааныг хянан шийдвэрлэнэ.” гэснийг 2020 оны 04 дүгээр сарын 15-ны өдрөөс эхлэн түдгэлзүүлсэн. Гэвч Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 04 дүгээр сарын 24-ний 30 дугаар тогтоолоор Үндсэн хуулийн цэцийн 2020 оны 04 дүгээр сарын 15-ны өдрийн 01 дүгээр дүгнэлтийг хүлээн зөвшөөрөх боломжгүй гэж үзсэн бөгөөд одоог хүртэл хүчин төгөлдөр үйлчилж байна. Тус шийдвэр нь судлаач нарын дунд ихээхэн мэтгэлцээнийг өрнүүлсэн ба өөрийн санал нийлж буй үндэслэлтэй дүгнэлтийг дараах байдлаар авч үзье.

Төрийн байгууллага төдийгүй иргэн бүр тухайн үед мөрдөгдөж байгаа эрх зүйн хэм хэмжээнд нийцүүлэн зан үйлээ журамлан үйл ажиллагаа явуулдаг. Хэрэв ийнхүү хязгаарлалт тогтоохгүйгээр шинээр батлагдсан хуульд өмнөх хууль үйлчилж байх үеийн нөхцөл байдлыг нийцүүлэх гэвэл эрх зүйн тогтвортой байдал алдагдаж, эмх замбараагүй байдал үүснэ. Ийм учраас хуулийг буцаан хэрэглэхгүй гэсэн нийтлэг зарчим байдаг. ҮХЦМХШАТХ-ийн 15.4 ч “хууль буцаан хэрэглэхгүй байх зарчим”-ыг

⁵² Үндсэн хуулийн цэцийн дугаар 01 дүгнэлт, 2020.04.15, <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=15259>

баталгаажуулсан буюу 1992 оны Үндсэн хуулийг уг хууль үйлчилж эхлэхээс өмнөх харилцаанд буцаан хэрэглэж маргаан шийдвэрлэхийг хязгаарласан байна. Жишээлбэл, Социализмын үеийн үнэн, зөв гэж үзэж байсан зүйл өнөөгийн ардчилсан нийгмийн үнэт зүйлтэй нийцэхгүй байх нь тодорхой. Тэгвэл энэ тохиолдолд Цэц тухайн үед үйлчилж байсан хууль тогтоомж албан тушаалтны үйл ажиллагааг одоогийн Үндсэн хуулиар хэмжиж шийдвэр гаргах нь утгагүй хэрэг болно.

Гэхдээ хуульд заасан хуулийг буцаан хэрэглэж болох ба энэ нь эрх зүйн харилцаанд оролцогчдын эрх, ашиг сонирхолд нийцсэн байх ёстой. Цэц уг уг маргааныг шийдвэрлэхдээ энэхүү зарчмын үүднээс хандах ёстой байсан гэж үзэж байна. Тодруулбал, 1992 онд шинэ Үндсэн хуулийг батлахдаа Үндсэн хуулийн нэгэн адил хүчинтэй “БНМАУ-ын Үндсэн хуулиас Монгол Улсын Үндсэн хуулийг бүрнээ дагаж мөрдөхөд шилжих тухай” Хавсралт хуулийг баталсан. Тус хуулийн 5.1 дүгээр зүйлд “Монгол улсын Үндсэн хууль хүчин төгөлдөр болох хүртэл дагаж мөрдөж ирсэн бүх хуулийг мөнхүү Үндсэн хуульд харшлахгүй бол цаашид дагаж мөрдөнө”, 5.2 дугаар зүйлд “Гагцхүү хуулиар зохицуулж байхаар Монгол Улсын Үндсэн хуульд заасан харилцааг тэр тухай шинэ хууль батлагдан гаргах хүртэл хугацаанд уул харилцааг зохицуулж ирсэн хууль, эрх зүйн бусад актын заалтаар зохицуулна...”, 5.3 дугаар зүйлд “Монгол Улсын Үндсэн хууль хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс эхлэн мөнхүү Үндсэн хуульд харшилсан хууль болон эрх зүйн бүх акт, тэдгээрийн заалтыг хүчингүй болсонд тооцно” гэж тус тус заасан. Энэ хуулийн зохицуулалтаас үзвэл шинэ Үндсэн хууль мөрдөгдөж эхлэх хугацаанаас өмнө батлагдсан хууль Үндсэн хуульд харшлахгүй бол цаашид хүчин төгөлдөр хэвээр мөрдөх боломжтой ба энэ тохиолдолд Цэц Үндсэн хуулийг буцааж хэрэглэх тухай хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг хянах боломжтой.

Цэц 1993 оны 4 дүгээр сарын 21-ний өдөр 02 дугаар дүгнэлт гаргаж Үндсэн хууль үйлчилж эхлэхээс өмнө батлагдсан хууль тогтоомж Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх талаарх маргааныг шийдвэрлэж байсан практик ч байдаг. Гэхдээ одоогийн нөхцөл байдлаас нэг өөр зүйл нь Цэц энэ маргааныг шийдвэрлэх үед ҮХЦМХШАТХууль батлагдаагүй байсан.

Гэвч хууль тогтоогчид ҮХЦМХШАТХуулийг батлах үед Үндсэн хуулийг мөрдөж эхлэхээс өмнө батлагдсан ч хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж буй бүх хуулиуд байгаа гэдгийг мэдэж байгаа нь эргэлзээгүй болов уу. Тиймээс Цэцийн хянан шийдвэрлэх маргаанд холбогдох хууль тогтоомжийн цаг хугацааны хязгаарлалтыг батлагдсан огноогоор бус, одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа эсэхээр нь хэмжүүр болгож авч үзэх шаардлагатай. Өөрөөр хэлбэл, Цэц Үндсэн хууль үйлчилж эхлэхээс өмнө батлагдсан хууль одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа тохиолдолд уг хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг хянах боломжтой гэсэн үг. Харин Цэц Үндсэн хууль мөрдөгдөж эхлэхээс өмнөх албан тушаалтны үйл ажиллагааг Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг хянах асуудал угаас байх боломжгүй⁵³.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн 4 дүгээр зүйлд Үндсэн хууль хүчин төгөлдөр болохоос өмнө батлагдсан эрх зүйн акт, үйлдлийг хянахгүй байх зохицуулалтыг хасаж хуульчилсан ба “Цэц энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа хууль тогтоомж, бусад шийдвэр, эсхүл бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж байгаа албан тушаалтны үйлдэл, эс үйлдэхүйтэй холбоотой, Цэцийн харьяалалд хамаарах маргааныг хянан шийдвэрлэнэ.” гэж зөвхөн одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа хууль тогтоомж, бусад шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүйгээр шийдвэрлэх хүрээг хязгаарласан нь үр дүнтэй зохицуулалт байна.

⁵³ П.Баттулга “Цэцийн шийдвэрт хийсэн дүн шинжилгээ: УИХ э. Ариунболд нар (2020)” (2020), 3-4 дэх тал, <https://legaldata.mn/b/1191>

Хүчингүй болсон хууль болон бусад шийдвэрийн заалтыг шууд буюу агуулгаар нь дахин сэргээвэл хянан шийдвэрлэх талаар:

Тус хуулийн төсөлд хүчингүй болсон хууль болон бусад шийдвэрийн заалтыг шууд буюу агуулгаар нь дахин сэргээвэл хянан шийдвэрлэх талаар зохицуулалтыг тусгаагүй.

Өмнө дурдсанчлан 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 15 дугаар зүйлд хэрэв эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан шийдвэр гаргахдаа Цэцийн шийдвэрээр хүчингүй болсон хууль болон бусад шийдвэрийн заалтыг шууд буюу агуулгаар нь дахин сэргээвэл Цэцийн аль нэг гишүүний санаачилгаар Цэц хяналтын журмаар хянан шийдвэрлэж болохоор зохицуулсан нь Үндсэн хуулийн 64 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц бол Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих,...Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болж байсан. Мөн Үндсэн хуулийн цэцийн үр дүнтэй, хэмнэлттэй ажиллах нэг гол арга хэрэгсэл юм.

Өөрөөр хэлбэл, дээрх байдлаар Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн биелэлтийг хангах онцгой ажиллагааг хуульчилсан. Энд заасан тохиолдол бий болсон бол Их суудлын хуралдаан хийх бөгөөд хялбаршуулсан ажиллагааны журмаар Үндсэн хуулийн зөрчлийг шуурхай таслан зогсоож буй нэг хэлбэр гэж үзэж болохоор байна.

Дээрх заалтын талаар “эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан шийдвэр гаргахдаа Цэцийн шийдвэрээр хүчингүй болсон хууль болон бусад шийдвэрийн заалтыг шууд буюу агуулгаар нь дахин сэргээх” гэх ойлголт нь өргөн хүрээг хамарч байх тул цаашид нарийвчлан судалж ойлголтыг нэг болгох шаардлагатай юм. Мөн Цэцийн нэг гишүүний бүрэн эрхийн хүрээнд шууд Их суудлын хуралдаан хийхээр зохицуулсан байгааг эргэн харах, тухайн ажиллагааны журам тодорхой бус байгааг нарийвчлан хуульчлах нь зүйтэй байна гэж судлаачид үздэг⁵⁴.

Энэ талаар Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэлд дараах байдлаар авч үзсэн.

“Өөрөөр хэлбэл, шүүх бүрэлдэхүүн (гомдлыг хүлээж авах шатанд) эсхүл шүүх хуралдаан (хэргийг хэлэлцэх явцад) гомдол гаргагчийн гомдол нь аль хэдийн шийдвэрлэгдсэн маргаантай төсөөтэй гэдгийг ойлгосон бол маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг дуусгавар болгох ёстой. Венецийн хороо нь уг заалт Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэн эрхийг хязгаарлаж байна гэдэг үндэслэлээр дахин өөрчлөн найруулахыг санал болгож байна. Тухайн асуудлаар шийдвэр гарсан байлаа гээд хэргийг дуусгавар болгох, гомдлыг хүлээж авахгүй байх үндэслэл болох ёсгүй юм. Жишээ нь, Шүүх хэм хэмжээний актыг Үндсэн хуульд нийцсэн гэж үзсэн тохиолдолд, тухайн хэм хэмжээний актын талаарх ирээдүйд гарах гомдлуудыг онцгой нөхцөл байдал байхгүй тохиолдолд хүлээж авах боломжгүй гэж зарлах ёстой. Онцгой нөхцөл байдал гэдэгт жишээ нь Үндсэн хуулийн шүүхээс ялгаатай тайлбарыг ердийн шүүх тогтмол хийх явдал байж болох юм. Гэвч, тодорхой хэм хэмжээний актыг Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж өмнө нь шүүх үзсэн хэдий ч, тухайн хэм хэмжээг дахин баталсан тохиолдолд, тухайн хэм хэмжээний талаарх **гомдлыг шүүх хүлээн авч дахин хянан шийдвэрлэх боломжтой**. Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр заавал дагаж мөрдөх шинжтэй байх, хууль тогтоогч шийдвэрийг дагаж мөрдөхгүй тохиолдолд асуудлыг шийдвэрлэх үр дүнтэй арга хэрэгслээр Үндсэн хуулийн шүүх хангагдах ёстой.

⁵⁴ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь” (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 128-129 дэх тал.

CDL-AD(2014)020, Киргиз Улсын дээд шүүхийн Үндсэн хуулийн танхимын тухай хуулийн нэмэлт өөрчлөлтийн төслийн дүгнэлт, 35-38 дах цогцолбор"⁵⁵

Ийм учраас Үндсэн хуулийн зөрчлийг шуурхай таслан зогсоож буй нэг хэлбэр гэж үзэж болохоор зохицуулалтыг тус хуулийн төслөөс хассаныг эргэж харах нь зүйтэй байна. Тус зохицуулалтын хүрээнд дахин сэргээх агуулгыг тодорхойлох, Цэцийн нэг гишүүний санаачилгаар Их суудлын хуралдаан хийдэг байсан нь тухайн зохицуулалтад асуудал үүсгээд байсан учраас бүхэлд нь хасах нь үр дүнгүй юм.

Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан шийдвэрлэх харьяаллын талаар:

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан шийдвэрлэх харьяаллын талаар төдийлөн зохицуулаагүй байна. Өмнөх 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 13, 14 дүгээр зүйлд харьяаллыг дараах байдлаар тодорхойлжээ.

"- Цэц Үндсэн хуулийг зөрчсөн эсэх тухай дор дурдсан маргааныг хянаж дүгнэлт гаргах бөгөөд шаардлагатай бол дахин хянаж, эцэслэн шийдвэрлэнэ:

1. Монгол Улсын Үндсэн хууль, түүнд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөс бусад хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэр;
2. Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлиг, бусад шийдвэр;
3. Засгийн газрын шийдвэр;
4. Монгол Улсын олон улсын гэрээ;
5. ард нийтийн санал асуулга, Улсын Их Хурал, түүний гишүүний болон Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаар сонгуулийн төв байгууллагын гаргасан шийдвэр.

- Цэц дор дурдсан албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх тухай асуудлаар гарсан маргааныг хянаж дүгнэлт гаргана:

1. Монгол Улсын Ерөнхийлөгч;
2. Улсын Их Хурлын дарга;
3. Улсын Их Хурлын гишүүн;
4. Ерөнхий сайд;
5. Засгийн газрын гишүүн;
6. Улсын Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч;
7. Улсын ерөнхий прокурор.

- Цэц дор дурдсан албан тушаалтнуудыг огцруулах болон эгүүлэн татах, Улсын Их Хурлын гишүүн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ өргөсөн тангаргаасаа няцсан гэх үндэслэл байгаа эсэх талаар дүгнэлт гаргана:

1. Монгол улсын ерөнхийлөгч
2. Улсын Их Хурлын дарга;
3. Ерөнхий сайд;
4. Улсын Их Хурлын гишүүн.

- Цэцэд ирүүлсэн маргааны шаардлагын зарим нь Цэцэд, зарим нь өөр шүүх буюу бусад байгууллагад харьяалалтай байвал Цэц зөвхөн өөрийн харьяалалтай маргааны шаардлагыг шийдвэрлээд бусдын харьяалах маргааны шаардлагыг шийдвэрлэхээс

⁵⁵ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2020.04.22 Санал № 2022CDL-PI(2020)004 "Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл", УБ, 2023, 139-140 дэх тал.

татгалзана. Энэ нь тэр маргааныг харьяалах байгууллагаас хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд саад болохгүй.

- Аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг тогтоолгохоор иргэн, албан тушаалтан, төр, олон нийтийн байгууллага Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргавал хэргийн харьяаллыг тогтоож холбогдох шүүхэд шилжүүлнэ."

Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан шийдвэрлэх харьяалал болон харьяалал тогтоох ач холбогдлын талаар хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяа дараах байдлаар авч үзсэн.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд хадгалагдаж буй нэг эрх хэмжээ нь хэргийн харьяалал тогтоох явдал юм. Ямар хэрэг, маргааныг шүүх шийдвэрлэхийг тус бүр процессын хуулиар заасан. Тухайлбал, Иргэний хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн Хоёрдугаар бүлэг, 12 дугаар зүйлд заасан иргэний хэрэг үүсгэх бүх үндэслэлээр гаргасан нэхэмжлэл, хүсэлт, гомдлыг шүүх харьяалан шийдвэрлэнэ, мөн Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн Хоёрдугаар бүлэгт тус шүүхийн харьяалалтай холбоотой асуудлыг зохицуулсан.

Захиргааны хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн Хоёрдугаар бүлгийн 16 дугаар зүйлд мөн тус шүүхийн харьяаллыг хуульчилжээ.

Шүүхийн тухай хуулийн 28 дугаар зүйлд зааснаар Улсын дээд шүүхийн танхим хуульд өөрөөр заагаагүй бол хэргийн харьяалал тогтоох, 29 дүгээр зүйлд зааснаар тодорхой хэргийн харьяаллын талаар доод шатны шүүх хооронд гарсан маргааныг хянаж зохих харьяаллыг тогтоох нь давж заалдах шатны шүүхийн бүрэн эрхийн асуудал байхаар хуульчилсан.

Гэхдээ аль шүүхэд хянан шийдвэрлэх нь тодорхойгүй хэрэг, маргаан тохиолдохыг үгүйсгэхгүй үндэслэлээр хэргийн харьяалал тогтоох эрх хэмжээг Цэцэд мөн олгосон байдаг. Энэ нь Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг шийдвэрлэх цэцийн бүрэн эрхэд төдийлөн шууд хамааралгүй чиг үүрэг боловч иргэн, албан тушаалтан, байгууллага, ер нь хэн болгоныг аливаа "чирэгдлээс" хамгаалахад чиглэсэн нэгэн арга зам хэмээн ойлгож ирсэн.

Энэхүү эрх хэмжээнийхээ хүрээнд Үндсэн хуулийн цэц 2017 оны 4 дүгээр сарын 19-ний өдөр дунд суудлын хуралдаанаар магадлал гаргаж аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны харьяаллыг тогтоосон нэг онцлог жишээг дурдаж болох юм. Утгыг нь товч сийрүүлбэл, Монгол Улсын Ерөнхийлөгч 2013 онд 198 дугаар зарлиг гаргаж Шүүх байгуулах тухай хууль шинэчлэн батлагдсантай холбогдуулан давж заалдах болон анхан шатны шүүхийн 409 шүүгчийг албан тушаалаас нь чөлөөлсөн. Харин 2013 оны 199 дүгээр зарлигаар Ерөнхийлөгч дээрх 409 иргэний 397-г шүүгчийн албан тушаалд буцаан томилохдоо 12 иргэнийг тодорхой шалтгаан заалгүй шүүгчийн албан тушаалд томилоогүй орхигдуулсан талаар хуульчид тухайн үед байр сууриа илэрхийлж байсан.

Энэ асуудлаар холбогдох иргэд Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж эрх ашиг нь зөрчигдөж байгаа талаараа мэдээлэл гаргасан. Шүүгчийн эрх зүйн байдлын тухай хуульд заасны дагуу шүүгчийн бүрэн эрхийг дуусгавар болгосон үндэслэл нь хууль бус эсэхийг шүүхийн шийдвэрээр тогтоохоор зохицуулсан, мөн Захиргааны хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хуульд зааснаар Үндсэн хуулийн цэц болон өөр шүүхэд харьяалуулснаас бусад нийтийн эрх зүйн маргааныг Захиргааны хэргийн шүүх хянан шийдвэрлэхээр хуульчилсан үндэслэлээр 12 шүүгчийг албан тушаалд нь буцаан

томилоогүйтэй холбоотой эрх нь зөрчигдсөн тухай маргааныг Улсын дээд шүүхийн Захиргааны хэргийн танхимд анхан шатны журмаар харьяалан шийдвэрлүүлэхээр Цэц тухайн үед тогтоосон⁵⁶.

Мөн түүнчлэн БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 2 дугаар зүйлд⁵⁷ болон ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 1 дүгээр бүлэгт⁵⁸ тус тус Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяаллын талаар тусгажээ.

Дүгнэвэл, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль нь процессын хууль болохын хувьд хуулийн төсөлд Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан шийдвэрлэх харьяаллын талаар тусгах нь үр дүнтэй, олон улсын жишиг бүхий зохицуулалт болохоор байна. Мөн түүнчлэн Үндсэн хуулийн цэцийн эрх хэмжээ болох аль шүүхэд хянан шийдвэрлэх нь тодорхойгүй хэрэг, маргааны харьяаллыг тогтоох талаар зохицуулах нь зүйтэй.

Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зарчимтай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 8-15 дугаар зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн хоёрдугаар бүлэгт маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны дараах зарчмуудыг тусгажээ.

- Хараат бус байх;
- Хамтын зарчим;
- Ил тод байх;
- Тэгш эрхийг хангах;
- Цэц өөрөө нотлох;
- Маргаан хянан шийдвэрлэх хэл, бичиг;
- Хуралдааныг биечлэн явуулах;
- Хуралдааныг тасралтгүй явуулах.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зарчмыг дээрх байдлаар тусгахдаа “Цэц өөрөө нотлох” гэж мөрдөн шалгах зарчмыг тусгасан хэдий ч мэтгэлцэх зарчмыг тусгаж өгөөгүй байна.

1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 9 дүгээр зүйлд мэтгэлцэх зарчмыг “Цэцийн хуралдаанд маргагч талууд, тэдгээрийн итгэмжилсэн төлөөлөгч, өмгөөлөгчид маргаж байгаа асуудлаар харилцан бие биедээ асуулт тавьж, хариулт авах, гомдлын шаардлага, татгалзлалын үндэслэл болсон нотлох баримтуудыг харилцан няцаах, энэ талаарх баримтуудыг зохих журмын дагуу гаргах, батлах зэргээр мэтгэлцэх эрхээ хэрэгжүүлнэ; Цэц төвийг сахиж, маргагч талуудад чөлөөтэй мэтгэлцэх бололцоо олгоно.” гэж хуульчилсан байна.

Энэ тухай хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяа Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд диспозиц зарчим үйлчлэх ёстой бөгөөд диспозицийн зарчмыг Үндсэн хуулийн процесс ажиллагаанд тохируулан

⁵⁶ Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй” Хоёр дахь хэвлэл, УБ, 2021, 99-101 дэх тал.

⁵⁷ Constitutional court act of korean, Expand Act No. 15495, Mar. 20, 2018, https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=47509&lang=ENG

⁵⁸ Courts Constitution Act in the revised version published on 9 May 1975 (Federal Law Gazette I p. 1077), as last amended by Article 8 of the Act of 7 July 2021 (Federal Law Gazette I, p. 2363), https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gvg/englisch_gvg.html

авч үзэх шаардлага байдаг⁵⁹ гэж үздэг. Мөн түүнчлэн “хуралд талуудын бүх байр суурийг авч, оролцуулсан байх ёстой. Мэтгэлцэх зарчмаар хэрэг маргаан, хянан шийдвэрлэх ажиллагаа явсан байх ёстой”⁶⁰ гэх байр суурийг судлаачид баримталдаг.

Энэ талаар “Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл”-д дараах байдлаар авч үзсэн.

“22 дугаар зүйл нь мэтгэлцэх журмыг хуульчилж өгсөн байна. Мэдээж энэхүү журам нь иргэний болон эрүүгийн хэрэгт шууд хамааралтай боловч, Үндсэн хуулийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны мөн чанар нь ялгаатай байдаг. Гомдол гаргагч нь маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тодорхой ашиг сонирхолтой байдаг бол хэргийн нөгөө талыг шууд тогтооход хүндрэлтэй. Хэм хэмжээний актыг тодорхой төрийн байгууллага гаргасан байлаа гээд тухайн төрийн байгууллага нь хариуцагч болно гэсэн үг биш юм. Улс төрийн шалтгааны улмаас, тухайн хэм хэмжээний актын Үндсэн хуулийн зохицлын асуудалд тухайн төрийн байгууллага шууд ашиг сонирхолгүй байж болох юм. Тийм учраас, зарим Үндсэн хуулийн шүүхүүд мөрдөн шалгах зарчмаар ажилладаг. Тодруулбал, Үндсэн хуулийн шүүх өөрөө тухайн хэм хэмжээний акт Үндсэн хуулийг зөрчсөн эсэх талаарх үндэслэл болон эсэргүүцлийг бэлтгэдэг. Бусад мэтгэлцэх журмыг хуульчилсан улсуудад, прокурор нийтийн эрх ашгийг хамгаалж маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцдог.

CDL-AD(2014)017, Тажикстан Улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн нэмэлт өөрчлөлтийн төслийн дүгнэлт, 35 дах цогцолбор”

Мөн Венецийн комиссын “Хувь хүний Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан”-д Үндсэн хуулийн шүүхэд мэтгэлцэх зарчим байх эсэх талаар дараах байдлаар авч үзсэн.

“116. Хувь хүн Үндсэн хуулийн шүүхэд үр дүнтэй хандах, тэдний материаллаг эрхийг баталгаажуулах явдлыг хангахын тулд Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай олон хуульд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зарим баталгааг тусгадаг. Хамгийн түгээмэл нь мэтгэлцэх, шүүхийн нээлттэй ажиллагаа, аман процессын ажиллагаа юм.

1. Мэтгэлцэх систем

117. Үндсэн хуулийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа нь мэтгэлцээний эсхүл инквизицийн хэлбэртэй байж болно. Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай олон хуульд шүүхийн өмнө хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа мэтгэлцээний журмаар явагдана гэж заасан байдаг (жишээлбэл, Андорра, Австри, Азербайжан, Чили, Чех, Франц, Итали, Гүрж, Литва, Люксембург, Польш, Орос, Сан Марино, Өмнөд Африк, Украин, АНУ).

118. Үндсэн хуулийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд мэтгэлцэх арга ашиглахын давуу тал нь шүүх өөр өөр үзэл бодлыг сонсож, эсрэг талын үндэслэлийг харгалзан үзэх боломжтой болдог. Гэхдээ Үндсэн хуулийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа нь энэхүү давуу талаа гаргах хэмжээнд хангалттай мэтгэлцээн байнга хийдэггүй гэдгийг тэмдэглэх нь зүйтэй. Венецийн комиссын ажигласнаар төрийн байгууллагууд улс төрийн шалтгаанаар батлагдсан актыг Үндсэн хуульд нийцэж байгаа гэсэн байр суурийг хамгаалахад бодит ашиг сонирхолгүй байж болзошгүй тул тэр бүр тохиромжтой мэтгэлцэгч тал байж чаддаггүй. Иймээс зарим Үндсэн хуулийн хяналтын тогтолцоонд маргаантай заалтыг Үндсэн хуульд нийцсэн, эсхүл нийцээгүй

⁵⁹ Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй”, Хоёр дахь хэвлэл, УБ, 2021, 164 дэх тал.

⁶⁰ Б.Энхбаяр, “Үндсэн хуулийн цэц өөрөө Үндсэн хуулиа зөрчсөн”, <https://itoim.mn/article/A6311/29744>

гэх үндэслэлийг тогтооход Үндсэн хуулийн шүүхэд инквизицийн аргыг хэрэглэдэг. Гэсэн ч инквизицийн ажиллагааны явцад ч маргааны анхны талууд, түүнчлэн ашиг сонирхлын бүлгийн төлөөлөгчид, шинжээчид, гүйцэтгэх болон хууль тогтоох байгууллагын төлөөлөгчдөд эсрэг байр сууриа илэрхийлэх боломжийг олгож болно. Өөрөөр хэлбэл үнэн мөнийг тогтоохын тулд талуудын гаргасан тайлбараас гадна Үндсэн хуулийн шүүх өөрийн санаачилгаар хянаж, шалгах ажиллагаа явуулж болно.

119. Өргөдөл гаргагч буюу инквизицийн ажиллагааг санаачлагчид Үндсэн хуулийн шүүхэд тайлбар хийх боломж олгох нь чухал гэж Венецийн комисс үзэж байна. Герман, Испанийн хуульд Үндсэн хуулийн гомдол шүүхийн шийдвэрийн эсрэг чиглэсэн байвал тухайн шийдвэр гарсан талд тайлбар хийх боломж болгох ёстой гэсэн зохицуулалтыг Венецийн комисс дэмжиж байна. Харин шүүхийн шийдвэрт шүүхийн байр суурь тусгагдсан байдаг тул хэрэв шийдвэрийг нь хянаж байгаа бол шүүхийн тайлбарыг сонсох шаардлагагүй. Гэхдээ шүүхийг урьдчилсан шатны ажиллагааны талуудтай заримдаа адилтгадаг. (жишээ нь, Австри, Польш, Словак, Словени).

120. Мэтгэлцэх ажиллагааг заавал аман байдлаар хийх албагүй. Үндсэн хуулийн гомдлыг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа ихэвчлэн бичгээр явагддаг бөгөөд тал тус бүр тайлбараа бичгээр гаргадаг.⁶¹

Дүгнэж үзвэл, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд зарчмыг тусгахдаа мэтгэлцэх зарчмыг тусгаагүй байна. Дээрх зарчим нь өмнөх 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд туссан уламжлалт, үр дүнтэй, бусад улсын туршлага, олон улсын байгууллагын зөвлөмжид тодорхойлсон зарчим учраас үүнийг хуулийн төсөлд тусгах шаардлагатай эсэхийг анхаарч үзэх хэрэгтэй байна. Ялангуяа тус хуулийн төслөөр хувь хүн үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэх болсонтой холбогдуулан тус зарчмыг зайлшгүй авч үзэх нь зүйтэй.

Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тавигдах шаардлагатай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 18 дугаар зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Хуулийн төслийн 18 дугаар зүйлд Цэцэд хандан гаргасан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тусгах зүйлс болон хавсаргах баримт бичгийг дурдсан байна. Мөн өргөдөлд үндсэн эрхийг зөрчсөн талаар эрх бүхий этгээд, шүүхэд хандаж эцэслэн шийдвэрлүүлсэн боловч зөрчил арилаагүй гэж үзсэн үндэслэл, шүүхийн болон бусад арга замыг гүйцээсэн байх зэрэг нарийвчилсан шаардлагыг тусгасан байна.

Хуулийн төслийн танилцуулгад “Иргэдийн өргөдлөөр Үндсэн эрхийн маргааныг хянан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг Цэц хэрэгжүүлэх болсон нөхцөлд Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйн дэлхий нийтийн чиг хандлагын хүрээнд **“өргөдөлд” тавигддаг шалгуурыг нарийвчлан тусгав.** Тухайлбал, иргэн Цэцэд хандахын өмнө эрх сэргээх, хамгаалах шүүхийн болон бусад арга замыг гүйцээсэн байх зэрэг нарийвчилсан шаардлагыг тогтоосон нь зохиомол ачааллаас хамгаалах, үр дүнтэй бодит Үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлэх боломжийг нээж, бусад улсын нийтлэг хандлагатай уялдсан зохицуулалт болно.” гэжээ.

Хуулийн төслийн танилцуулга болон хуулийн төслийн 18 дугаар зүйлийн 18.3-т заасныг харвал “өргөдөл” гаргахад **шүүхэд хандаж эцэслэн шийдвэрлүүлсэн боловч**

⁶¹ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2021.02.22 Санал № 1004/2020 CDL-AD(2021)001 “Хувь хүний үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан”, УБ, 2023, 38-40 дэх тал.

зөрчил арилаагүй гэж үзсэн үндэслэлийг тусгах, баримтыг хавсаргах тухай зохицуулалт нь одоо хэрэгжиж буй ҮХЦМХШАТХуулиас ялгарч байна.

Латви улсад саяхныг болтол Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхтэй этгээд нь зөвхөн тодорхой байгууллагын төлөөлөл, албан тушаалтан байсан боловч 2019 оны 3 дугаар сарын 21-нд Үндсэн хуульдаа нэмэлт оруулснаар хувь хүн зарим асуудлаар Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх нээгдсэн байна. Ингэхдээ тухайн хууль, шийдвэр нь тухайн хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн байхын зэрэгцээ **тухайн хүн хуульд заасан бусад үе шат, арга хэмжээг туулж барагдуулсан байх шаардлагатай** ажээ.(Латвийн Үндсэн хууль 106-р зүйл)⁶²⁶³

Түүнчлэн **сонгодог онолд** заадагчлан, асуудлыг өргөдөл гаргасны үндсэн дээр Үндсэн хуулийн шүүхэд шийдвэрлүүлж байгаа бол, иргэн хүн эрхээ хамгаалуулахаар үндэсний эрх зүйн бүх шат дамжлагыг өмнө нь гүйцээсэн байх ёстой тул, маргааныг наана нь олон шатаар хянасан байдаг хэмээн үздэг.⁶⁴

Иймд хуулийн төслийн 18 дугаар зүйлийн 18.3-т заасан өргөдөлд шүүхэд хандаж эцэслэн шийдвэрлүүлсэн байх шаардлага тавьсан зохицуулалт нь Үндсэн хуулийн шүүхийн сонгодог онолд нийцсэн, олон улсын нийтлэг хандлагатай уялдсан зохицуулалт болно.

Маргааны оролцогчийн эрх зүйн байдалтай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 21-29 дүгээр зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Маргааны оролцогч

Хуулийн төслийн 21 дүгээр зүйлд маргааны оролцогч талуудыг заасан байна. Маргагч болон өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд Үндсэн хууль зөрчсөн гэж тусгасан шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүйг гаргасан байгууллага, албан тушаалтан нь **үндсэн оролцогч** байна. Гэрч, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, хуралдааны нарийн бичгийн дарга нь **бусад оролцогчид** хамаарна. Төлөөлөгч, өмгөөлөгч нь маргааны бие даасан оролцогч бус, зөвхөн төлөөлүүлж, өмгөөлүүлж байгаа этгээдийн эрх, хууль ёсны ашиг сонирхлыг эрх олгосон хүрээнд хамгаалж байгаа этгээд мөн.

Одоо хэрэгжиж буй ҮХЦМХШАТХуулийн 17 дугаар зүйлийн 17.1-т маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогчдыг дараах байдлаар заасан байна. Үүнд:

- Цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг үүсгэх өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан иргэд, эрх бүхий албан тушаалтан, байгууллага, түүнчлэн Үндсэн хууль зөрчсөн гэж маргаан үүсгэсэн хууль, бусад шийдвэрийг гаргасан буюу үйл ажиллагаа явуулсан байгууллага, албан тушаалтан;
- албан тушаалын байдлаар буюу зохих журмын дагуу томилогдсон итгэмжилсэн төлөөлөгч, өмгөөлөгч байна.

⁶² Every person shall have the right to apply to the Constitutional Court concerning the acts specified in the first and second paragraphs of Article 105 if a decision adopted on the basis of these acts has violated the constitutional rights or freedoms of the person and the person has exhausted all legal remedies. The procedure for implementing this right shall be established by the Law on the Constitutional Court.

⁶³ Хууль зүй, дотоод хэргийн яам, Н.Отгончимэг, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа", УБ, 2019, 27 дахь тал.

⁶⁴ Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй, Анхны хэвлэл, УБ, 2005, 187 дахь тал.

Үүнээс харвал, Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны оролцогч гэж **зөвхөн маргагч болон маргалдагч талыг** ойлгохоор харагдаж байна. Гэрч, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, хуралдааны нарийн бичгийн даргыг тус зүйл заалтад дурдаагүй байна. Харин ҮХЦМХШАТХуулийн 18 дугаар зүйлд маргаанд оролцогчийн эрх, үүргийг заахдаа маргагч болон оролцогч тал гэсэн нэр томъёог ашигласан байна.

Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяа “ҮХЦМХШАТХуулийн 18 дугаар зүйлд Цэцийн хуралдаанд оролцогчийн эрх үүргийг заахдаа **маргагч** тал болон **оролцогч** тал гэсэн 2 өөр нэг томъёог ашигласан нь нэг талаас Үндсэн хуулийн маргаанд заавал байдаг идэвхтэй оролцогч субъектийг, нөгөө талаас бусад оролцогчдыг ялган зааглах гэсэн зорилготой.”⁶⁵ гэж үзсэн нь үндэслэлтэй юм.

Хуулийн төсөлд **маргагч** болон **маргалдагч** талыг “үндсэн оролцогчид”; гэрч, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, хуралдааны нарийн бичгийн дарга нь “бусад оролцогчид” хамаарах зааг ялгааг тодорхойлж, эрх, үүргийг заасан нь одоо хэрэгжиж буй ҮХЦМХШАТХуулийн хийдлийг зассан, хууль хэрэглэж буй хүнд ойлгомжтой зохицуулалт болсон байна.

Татгалзан гаргах үндэслэл, журам

Хуулийн төсөлд заасны дагуу Цэцийн гишүүн дараах үндэслэл байвал хуралдааны бүрэлдэхүүнд оролцохоос өөрөө татгалзан гарах **үүрэгтэй**, харин үндсэн оролцогч уг үндэслэлээр Цэцийн гишүүнийг татгалзан гаргах санал тавих **эрхтэй**:

- тухайн маргааныг захиргааны байгууллага, шүүхээр хянан шийдвэрлэхэд албан үүргийн дагуу, эсхүл мэргэжлийн үүднээс оролцсон;
- өөрөө, эсхүл өөртэй нь хамаарал бүхий этгээд маргааны “үндсэн оролцогч” бол.

“Бусад оролцогч” дээр заасан үндэслэл эсхүл ашиг сонирхлын зөрчил үүсэж болзошгүй бусад үндэслэл бий болсон бол **өөрөө татгалзан гарах үүрэгтэй** бөгөөд тэдгээрийг татгалзан гаргах хүсэлтийг хуралдааны бүрэлдэхүүн шийдвэрлэнэ.

Хууль зүйн шинжлэх ухаанд шүүгчийг татгалзан гарах үндэслэлд **дээрхээс гадна өөр үндэслэл байж болно** гэж үздэг. Энэ нь тухай улс орнуудын хувьд тухайлбал, шүүгч асуудлыг шударга шийдвэрлэхэд нөлөөлөх бусад хүчин зүйл байж болохыг хэлнэ. Жишээ нь, маргааныг нэг талд шийдвэрлэснээр тухай шүүгчид ямар нэг ашигтай байдал үүсэж болзошгүй байх явдал үүнд хамаарч болох юм.⁶⁶

Иймд Цэцийн гишүүний татгалзан гарах үндэслэлийг хуулийн төслийн 29 дүгээр зүйлийг 29.1-т зааснаар хязгаарлагдах нь одоо хэрэгжиж буй хуулийн дутагдалтай талыг илрүүлж шинэчлээгүй байгааг илтгэнэ. Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяагийн зөвлөсөнчлөн **“маргааныг нэг талд шийдвэрлэснээр тухай шүүгчид ямар нэг ашигтай байдал үүсэж болзошгүй байх явдал”** шүүгчийг татгалзан гарах үндэслэлд хамаарч болохоор байна.

Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, маргааныг хуваарилах болон холбогдох бусад журамтай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 31 дүгээр зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

⁶⁵ Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй, Анхны хэвлэл, УБ, 2005, 189 дахь тал.

⁶⁶ Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй, Анхны хэвлэл, УБ, 2005, 190 дэх тал.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд шинээр зохицуулагдаж буй харилцаа нь 31 дүгээр зүйл буюу өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, маргааныг хуваарилах талаар зохицуулалт юм. Тус хуулийн төсөлд дурдсанаар дараах байдлаар хуваарилахаар зохицуулжээ.

- Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах, Бага суудалд хуваарилах, Бага болон Дунд суудлын бүрэлдэхүүн, хуралдаан даргалагч, илтгэгч гишүүнийг томилох, маргааныг Дунд суудалд хуваарилах хуваарийг Цэцийн зөвлөгөөнөөс жил бүрийн 12 дугаар сард батална. Холбогдох журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.
- Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах, Бага суудалд хуваарилах, Бага болон Дунд суудлын бүрэлдэхүүн, хуралдаан даргалагч, илтгэгч гишүүнийг томилох, маргааныг Дунд суудалд хуваарилах журам нь урьдчилан мэдэх боломжгүй, санамсаргүй тохиолдлоор хуваарилах нөхцөлийг хангасан байх бөгөөд дараах шаардлагыг хангасан программ хангамжийг ашиглана:
- Цэц өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, гомдлыг хүлээн авсан даруй хуваарилалтыг хийх, Зөвлөгөөний шийдвэргүйгээр өөрчлөх боломжгүй хамгаалалттай байх, хэзээ, хэрхэн хуваарилагдсан тухай баримтыг оролцогч этгээдэд шууд өгөх боломжтой байх;
- Цахимаар хийгдсэн хуваарилалтыг гагцхүү энэ хуульд заасны дагуу татгалзан гаргах, гарах хүсэлтийг үндэслэлтэй гэж үзсэн, эсхүл Цэцийн гишүүн, тухайн хуралдааны бүрэлдэхүүнд өөрчлөлт орсон тохиолдолд өөрчлөх бөгөөд уг өөрчлөлт нь хүний нөлөөллөөс ангид, ил тод, баримтжуулсан байх.
- Энэ хуулийн 31.1, 31.2-т заасан хуваарь, журмын дагуу өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах, Бага суудалд хуваарилах, Бага болон Дунд суудлын бүрэлдэхүүн, хуралдаан даргалагч, илтгэгч гишүүнийг томилох бөгөөд маргааныг Дунд суудалд хуваарилна.
- Цэцийн дарга оролцсон Их суудлын хуралдаанаа даргална. Цэцийн дарга нь Их суудлын хуралдаанд ороогүй, эсхүл илтгэгч гишүүнээр уг хуралдааны бүрэлдэхүүнд орсон бол аль нэг гишүүн даргална.

Энэ тухай тус хуулийн төслийн танилцуулгад “Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах, Бага суудалд хуваарилах, Бага, Дунд суудлын бүрэлдэхүүн, хуралдаан даргалагч, илтгэгч гишүүнийг томилох, маргааныг Дунд суудалд хуваарилахдаа урьдчилан мэдэх боломжгүй, санамсаргүй тохиолдлоор сонгох нөхцөлийг хангав.”⁶⁷ гэж тодорхойлсон.

Энэхүү зохицуулалт нь 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн асуудлыг шийдвэрлэсэн ач холбогдолтой. Тухайлбал дараах асуудлуудыг судлаачдын зүгээс хөндөж байсан.

Цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус, эрх тэгш байдлыг хангах үүднээс шүүхийн нийтлэг жишгийн дагуу Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хуваарилах болон Цэцийн хуралдааны бүрэлдэхүүнийг томилохдоо урьдчилан тогтоосон журмын дагуу тойргийн зарчмаар хуваарилах шинэчлэлийг хийх шаардлага тулгарч байна. Энэ нь цэцийн бие даасан, хараат бус байх зармын гол баталгаа болно. Өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгаж Цэцийн нэг гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэх эсэхийг дангаараа шийдвэрлэдэг өнөөгийн журам нь дэлхийн бусад улс оронд байхгүй жишиг юм. Иймд процессын эрх зүйн нийтлэг хандлага, Үндсэн

⁶⁷ Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн танилцуулга.

хуулийн шүүхийн үйл ажиллагааны ерөнхий зарчмын хүрээнд Цэцийн бага суудлын хуралдаанаар дээрх асуудлыг шийдвэрлэх асуудлыг судлан үзэх нь зүйтэй⁶⁸.

Мөн Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байдлын талаар дэд профессор Д.Наранчимэг дараах асуудлыг онцолсон байна:

Ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн дарга гишүүнд хуваарилдаг. Ийнхүү хуваарилахдаа Цэцийн гишүүний мэргэшсэн чиглэл, ажлын ачааллыг харгалзан хуваарилж байгаа хэдий ч субьектив хүчин зүйлийн нөлөөлөл орж болохыг үгүйсгэхгүй. Тиймээс өргөдөл, мэдээллийг бусад улс орны жишгээр аль болох тохиолдлын шинжээр, тойргийн зарчмаар гишүүдэд ялгаваргүй хуваарилдаг байх нь хараат бус байдлын бас нэг баталгаа болно⁶⁹;

Энэ талаар Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл"-д авч үзсэн бөгөөд бусад улсуудын туршлага, чиг хандлагыг тодорхойлсон.

"“Туркийн Үндсэн хуулийн шүүхэд илтгэгч шүүгч чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Тэдгээрийг хамгийн багадаа таван жил шүүгчээр ажилласан туршлагатай шүүгч, эрх зүйн профессор эсхүл туслах илтгэгчээр таван жил ажилласан эрх зүйн судлаачдаас сонгодог (24.2 дугаар зүйл) бөгөөд шүүгчийн баталгаат байдлыг эдэлдэг (24.4 дүгээр зүйл). Захиргааны зохион байгуулалтын хувьд тэд Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүдийн дор бус зөвхөн Үндсэн хуулийн шүүхийн даргын удирдлага дор ажиллана. Хэрэг маргааныг Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга гишүүдэд биш илтгэгч шүүгчдэд хуваарилдаг. Турк Улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн илтгэгч шүүгчид тухайн шүүхийн шүүгчидтэй адил баталгааг эдэлдэггүй тул, хэргийг автоматаар хуваарилах системийг оруулж ирэх нь зүйтэй. Энэ систем хэрэглэгдэхгүй байх онцгой тохиолдлуудыг хэргийн материалд тусгаж өгөхөд болно.” “Хэргүүдийг илтгэгч шүүгчид автомат системээр дамжуулан хуваарилах хэрэгтэй.

CDL-AD(2011)040, Турк Улсын Үндсэн хуулийн шүүх байгуулах, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль 39 дэх цогцолбор, 104(9)."

"129 дүгээр зүйлд заасан хэргийг автоматаар хуваарилах систем нь Венецийн хорооны зөвлөмжүүдтэй нийцэж байна. Энэхүү өөрчлөлтийг сайшаалтайгаар хүлээж авч байна.

CDL-AD(2013)014, Шүүгчийн бие даасан байдлыг сайжруулах Үндсэн хуулийн нэмэлт өөрчлөлтийн төслийн талаарх дүгнэлт болон Украин Улсын Үндсэн хуулийн нэмэлт өөрчлөлтийн төсөл 31-32."

"Шүүхийн даргаар дамжуулан хэргийн хуваарилалтыг хийхийн оронд, ЛСЛП-ийн 17 дугаар зүйл нь илтгэгч шүүгчдэд хэргийг хуваарилах автомат системийг хуульчилж өгсөн байна. Шүүхийн даргын эрх мэдлийг хязгаарлах замаар шүүгчдийн бие даасан, хараат бус байдлыг дэмжиж өгч байх тул уг өөрчлөлтийг сайшаалтайгаар хүлээн авч байна. Хууль зүйн яамны дарга энэхүү систем нь тохиолдлоор хэргийг хуваарилах систем биш бөгөөд шүүгч болгоны хэргийн ачааллыг анхаарч авч үзэж хуваарилдаг

⁶⁸ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, "Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй хянах нь" (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 101 дэх тал.

⁶⁹ Хууль зүй, дотоод хэргийн яам, Н.Отгончимэг, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа", УБ, 2019, 5 дахь тал.

систем гэдгийг Венецийн хороонд мэдэгдсэн. Шүүх тухайн системийн программ хангамжийг өөрөө бүрэн удирдаж, хянадаг байх шаардлагатай.

CDL-AD(2016)017, Гүрж - Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай органик хууль болон Үндсэн хуулийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөд өгсөн санал, цогцолбор 35.”

““Журам эсхүл хуулийн төсөл нь шүүгчдэд хэргийг хуваарилдаг автомат системийг хуульчлах шаардлагатай.”

CDL-AD(2017)011, Армен - Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Үндсэн хуулийн төсөлд өгсөн санал, цогцолбор”

“Энэ асуудлыг шийдвэрлэх өөр нэгэн арга зам нь шүүхийн даргад хэргийг хуваарилах эрх мэдлийг өгөхийн оронд, хэргийг хуваарилах урьдчилсан шалгууруудыг тогтоож өгөх явдал юм. Жишээ нь, хэргийн ачаалал болон тухайн эрх зүйн асуудлаар мэргэшсэн байдал зэргээс хамаарч хэргийг хуваарилж болно.

CDL-AD(2017)011, Армен - Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Үндсэн хуулийн төсөлд өгсөн санал, цогцолбор 66.”⁷⁰

Дээрхээс дүгнэж үзвэл, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд хэрэг хуваарилах журмыг нарийвчлан тусгаж автомат байдлаар программ ашиглан хуваарилах байдлаар зохицуулсан нь өмнө үүсээд байсан асуудлыг шийдвэрлэсэн сайн жишигт нийцсэн зохицуулалт байна. Гэхдээ ийнхүү хуваарилахад мэргэшсэн чиглэл, ажлын ачааллыг харгалзан хуваарилах, хэрэглэгдэхгүй байх онцгой тохиолдлуудыг харгалзан үзэх зэргээр тухайн программ хангамжид холбогдох урьдчилсан шалгууруудыг хуулийн төсөлд тусгах шаардлагатай.

Цэцийн даалгаврыг биелүүлэх, Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэхтэй холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 33, 34 дүгээр зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Цэцийн даалгаврыг биелүүлэх талаар:

Тус хуулийн төслийн 33 дугаар зүйлд дараах байдлаар Цэцийн даалгаврыг биелүүлэх талаар шинээр хуульчилсан байна.

33.1.Хуралдааны бүрэлдэхүүн маргааны оролцогч эсхүл бүрэлдэхүүний гишүүний саналаар маргааны талаар баримт бүрдүүлэх шаардлагатай гэж үзвэл тодорхой ажиллагаа гүйцэтгэхийг зохих шүүхэд даалгаж болно.

33.2.Энэ хуулийн 33.1-т заасан Цэцийн даалгаварт маргааны товч агуулга, явуулбал зохих ажиллагаа, бүрдүүлэх баримтыг зааж, даалгавар биелүүлэх хугацааг тогтоох бөгөөд энэ хугацаанд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлнэ.

33.3.Даалгавар хүлээн авсан шүүх тогтоосон хугацаанд түүнийг биелүүлж, хөтөлсөн тэмдэглэл, бүрдүүлсэн баримтыг Цэцэд хүргүүлнэ.

Үүнийг тус хуулийн төслийн танилцуулгад “Маргаан шалгах болон хуралдаанд бэлтгэх явцад хэрэгжүүлэх ажиллагааг улам тодорхой болгов. Тодруулбал,

⁷⁰ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2020.04.22 Санал № 2022CDL-PI(2020)004 “Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл”, УБ, 2023, 123-125 дахь тал.

түдгэлзүүлэх, хэрэгсэхгүй болгох, нотлох баримт цуглуулах, шүүхэд даалгавар өгөх талаарх зохицуулалтыг тусгав.”⁷¹ гэж ач холбогдлыг тодорхойлсон байна.

Тус хуулийн төсөлд зааснаар бусад шүүхэд Үндсэн хуулийн цэцээс даалгавар өгч болохыг зохицуулсан хэдий ч ямар тохиолдолд даалгавар өгч болохыг зохицуулаагүй байна.

Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх талаар:

Тус хуулийн төсөлд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх талаар дараах шинэ зохицуулалтуудыг 34 дүгээр зүйлд тусгасан.

34.1.Дараах тохиолдолд Цэцийн хуралдааны бүрэлдэхүүн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлнэ:

34.1.1.Цэц уялдаа холбоо бүхий өөр маргааныг хянан шийдвэрлэхээс өмнө уг маргааныг хянан шийдвэрлэх боломжгүй;

34.1.2.маргааныг хянан шийдвэрлэхэд бусад шүүхээс гарах шийдвэр ач холбогдолтой бол тухайн шийдвэр гарах хүртэл хугацаагаар;

34.1.3.энэ хуулийн 33.2-т заасан ажиллагаа явуулж байгаа.

34.2.Энэ хуулийн 34.1-т зааснаас бусад үндэслэлээр маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэхийг хориглоно.

34.3.Түдгэлзүүлэх үндэслэл арилсан тохиолдолд хуралдааны бүрэлдэхүүн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг сэргээнэ.

34.4.Маргааны оролцогч эсхүл бүрэлдэхүүний гишүүн энэ зүйлд заасны дагуу маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх, эсхүл сэргээх тухай саналыг хуралдааны бүрэлдэхүүн гаргаж болно.

Венецийн комиссын “Хувь хүний Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан”-д маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны талаар бусад улсын зохицуулалт, жишгийг судлан дараах зөвлөмжийг өгсөн байна.

“152. Ердийн шүүгч аль нэг хуулийг Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж үзсэн бол тухайн хуулийг хэрэглэх албагүй бөгөөд мөн ижил хэрэг дээр Үндсэн хуулийн шүүх уг хуулийг Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэхийг шийдэх ёстой. Үндсэн хуулийн шүүхэд урьдчилсан асуулт тавьсан үед ердийн шүүх хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг нэн даруй буюу ердийн шүүхийн шийдвэр гарахаас өмнө түдгэлзүүлэх ёстой гэж Венецийн Комисс үзэж байна. Хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэхийг ipso jure эсхүл ердийн шүүхийн шийдвэрээр тодорхойлно.”⁷²

2016 оны 2 дугаар сарын 4-ний өдөр батлагдсан Захиргааны хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль нь процессын хууль болохын хувьд түүний хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх үндэслэлийг тус хуулийн төсөлд харгалзаж үзэх хэрэгтэй. Учир нь Үндсэн хуулийн цэц болон Захиргааны хэргийн шүүхийн процессын хувьд ихэнх тохиолдолд хууль бус шийдвэр гаргасан байгууллага, албан тушаалтан, нөгөө талд эрх нь зөрчигдсөн этгээдүүд байдаг.

⁷¹ Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн танилцуулга.

⁷² МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2021.02.22 Санал № 1004/2020 CDL-AD(2021)001 “Хувь хүний үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан”, УБ, 2023, 50-51 дэх тал.

Захиргааны хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн 65 дугаар зүйлд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх дараах тохиолдлуудыг авч үзсэн байна.

- хэргийн оролцогч нас барсан, хуулийн этгээд татан буугдсан үед маргаантай байгаа шаардлага болон үүрэг эрх залгамжлагчид шилжих ёстой байвал;
- хэргийн оролцогч онц ба дайны байдал зарласан нөхцөлд цэргийн алба хааж байгаа;
- эрүү, иргэн, захиргааны хэрэг хянан шийдвэрлэх журмаар шийдвэрлэгдвэл зохих өөр хэрэг, маргааныг хянан шийдвэрлэхээс өмнө уг хэргийг хянан шийдвэрлэх боломжгүй;
- хэргийн оролцогч хүнд өвчний учир эмчлүүлж байгаа бөгөөд төлөөлөгч томилох боломжгүй;
- хэрэг хянан шийдвэрлэхэд хэрэглэх хууль Монгол Улсын Үндсэн хуульд нийцээгүй тухай асуудлаар Улсын дээд шүүхэд санал оруулсан;
- хэрэг хянан шийдвэрлэхэд хэрэглэх хууль нь Монгол Улсын Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх талаар Үндсэн хуулийн цэц маргаан үүсгэсэн;
- энэ хуулийн 33 /Нотлох баримтыг хилийн чанадад бүрдүүлэх/, 35 /Шүүхийн даалгавар, түүнийг биелүүлэх/, 40 дүгээр зүйлд /Шинжээчийн дүгнэлт/ заасан ажиллагаа явуулж байгаа.

Дээрхээс хэргийн оролцогч нас барсан, хуулийн этгээд татан буугдсан үед маргаантай байгаа шаардлага болон үүрэг эрх залгамжлагчид шилжих ёстой байвал, хэргийн оролцогч онц ба дайны байдал зарласан нөхцөлд цэргийн алба хааж байгаа, хэргийн оролцогч хүнд өвчний учир эмчлүүлж байгаа бөгөөд төлөөлөгч томилох боломжгүй, нотлох баримтыг хилийн чанадад бүрдүүлэх, шүүхийн даалгавар, түүнийг биелүүлэх, шинжээчийн дүгнэлттэй холбоотой тохиолдолд түдгэлзүүлэх үндэслэл болж болзошгүй байна. Мөн бусад маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх боломжтой нөхцөл дахин судалж хуулийн төсөлд тусгах эсэхийг шийдвэрлэх нь зүйтэй байна.

Цэцийн шийдвэр гаргах, түүнийг мэдээлэхтэй холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 50-55 дугаар зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Хуулийн төслийн Долдугаар бүлэг буюу 50-55 дугаар зүйлд Цэцийн шийдвэр, түүнийг мэдээлэх ажиллагааны тухай зохицуулалт орсон байна. Үүнд зөвлөлдөх хуралдаанаар хэлэлцэх (50-р зүйл); Цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг хэлэлцэн тогтоох (51-р зүйл); Цэцийн шийдвэрийн бүтэц (52-р зүйл); Цэцийн шийдвэрийг заавал биелүүлэх, нийтэд мэдээлэх, хүргүүлэх, нийтлэх (53-р зүйл); Цэцийн шийдвэрийн үр дагавар (54-р зүйл); түр түдгэлзүүлэх тухай магадлал (55-р зүйл) зэрэг ажиллагааг тус тус тусгасан байна.

Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуульд зөвлөлдөх хуралдаанаар хэлэлцэхтэй холбоотой дараах зохицуулалтууд шинэчлэгдэж, өөрчлөгдөж орсон байна. Үүнд, зөвлөлдөх тасалгаанд зөвхөн тухайн бүрэлдэхүүний гишүүд байлцах буюу нарийн бичгийн даргыг оролцуулахгүй байх (1), Цэцийн шийдвэрийг хамтын зарчмаар бичих (2), тусгай саналыг шийдвэрт хавсаргах эрх (3) зэрэг зохицуулалтууд багтана. Үүнийг дэлгэрүүлэн авч үзье.

1. Зөвлөлдөх тасалгаанд нарийн бичгийн дарга оролцох эсэх ба Цэцийн шийдвэрийг гишүүд хамтран бичих

Одоо хэрэгжиж буй Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуульд заасны дагуу Цэцийн хуралдааны зөвлөлдөх тасалгаанд тухайн асуудлыг шийдвэрлэж буй бүрэлдэхүүнээс гадна Цэцийн хуралдааны **нарийн бичгийн дарга оролцон тэмдэглэл хөтөлдөг**. Шинэчлэн найруулж буй хуулийн төсөлд "...зөвлөлдөх тасалгаанд зөвхөн тухайн бүрэлдэхүүний гишүүд зөвлөлдөн гаргах бөгөөд маргааны оролцогч, бусад этгээдийг байлцуулахгүй", "...Цэцийн шийдвэрийн тогтоох хэсгийн гол агуулгын төслийг илтгэгч гишүүн болон бүрэлдэхүүний бусад гишүүн зөвлөлдөх тасалгаанд **хамтран бичиж, гарын үсэг зурна**" гэж заасан.

Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, Проф. Ц.Сарантуяа "Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй" номдоо "Шүүхийн зөвлөлдөх тасалгаанд нарийн бичгийн дарга оролцох болон хуралдааны тэмдэглэл хөтлөх явдал нь **зөвлөлдөх тасалгаанд хуралдааныг хаалттай явуулахад харшилдаг** тул Үндсэн хуулийн цэцээс бусад шүүх (ердийн болон дагнасан)-эд эдгээр нь байдаггүйг холбогдох хуулийн зохицуулалтаас харж болно. Ингэх нь зөвлөлдөх тасалгааны нууцыг хадгалах зарчимд харшилдаг учраас маргааныг шийдвэрлэсэн шүүгчдээс өөр субъектийг зөвлөлдөх тасалгаанд оруулахгүй, хуралдааны тэмдэглэл хөтлөхгүй байхаар хуульчилдаг."⁷³ гэж бичсэн нь үндэслэлтэй байна.

Хуулийн төсөлд заасны дагуу зөвлөлдөх тасалгаанд зөвхөн тухайн бүрэлдэхүүний гишүүд байх бөгөөд шийдвэрийн тогтоох хэсгийн гол агуулгын төслийг илтгэгч гишүүн болон бүрэлдэхүүний бусад гишүүн зөвлөлдөх тасалгаанд хамтран бичиж, гарын үсэг зурах тухай 50.1 болон 50.9 дэх зохицуулалтууд зөвлөлдөх тасалгааны нууцыг хадгалах зарчмыг баримталсан зохицуулалтыг тусгасан нь сайшаалтай байна.

2. Тусгай саналаа нийтлүүлэх эрх

Үндсэн хуулийн цэцийн зөвлөлдөх тасалгаанд олонхитой санал нийлээгүй гишүүн саналаа тусгайлан бичгээр гаргаж, зөвлөлдөөний тэмдэглэлд хавсаргах эрхтэй. Гэхдээ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүдийн эдэлж буй эрхээс энэ нь ач холбогдлын хувьд ялгаатай. "Тусгай санал" гаргах эрх нь сонгодог утгаар, **Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн эмхэтгэлд тухайн тусгай саналыг олонхийн саналаар гаргасан шийдвэрийн хамт хэвлүүлж, нийтийн хүртээл болгох** байдлаар хэрэгжих боломжтой. Тусгай саналыг шийдвэрийн эмхэтгэлд хэвлүүлэх нь ямар нэгэн шууд үр дагаваргүй байдаг ч шүүхийн практикийг шинжлэх ухаанжуулах, шүүхийн шийдвэр гаргах ажиллагааг ил тод, нээлттэй болгох, шүүх шийдвэр гаргахдаа хараат бус ажилласан гэдгийг баталгаажуулах зэрэг олон эерэг үнэлэмжтэй.⁷⁴

Одоо хэрэгжиж буй Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд 2016 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж зөвлөлдөх тасалгаанд олохтой санал нийлээгүй гишүүн саналаа тусгайлан бичгээр гаргаж Цэцийн шийдвэрт **хавсаргах үүрэгтэй** байхаар томъёолсон (Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 3.7) нь Үндсэн хууль зөрчсөн гэж үзэхэд хүргэсэн.⁷⁵

⁷³ Жишээ нь, ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн дэгийн 25 дугаар зүйлд: "На совещаниях судей могут присутствовать лишь те судьи, которые участвовали в производстве по делу" хэмээн зохицуулсан байдаг.

⁷⁴ Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй, Хоёрдахь хэвлэл, УБ, 2021, 153 дахь тал.

⁷⁵ Мөн тэнд

Хуулийн төслийн танилцуулгад "... Цэцийн шийдвэрийн үндэслэл, тогтоох хэсэгтэй санал нийлээгүй Цэцийн гишүүн **тусгай санал гарган, нийтлүүлэх эрхтэй байхаар заав.**" гэж тусгасан.

Доктор, дэд профессор О.Мөнхсайханы хөндөж тавьсан асуудалд "Үндсэн хуулийн Цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг илэрхийлэх чухал зүйл нь олонхоос өөр үндэслэл, байр суурьтай гишүүн түүнийгээ нийтэд илэрхийлэхийг зөвшөөрөх явдал. Өөрөөр хэлбэл, Цэцийн бүрэлдэхүүний олонх Үндсэн хуулийг буруу тайлбарлаад буруу шийдчихлээ гэж үзэж буй **Цэцийн гишүүн энэ тухай тусгай саналаа нийтлэх эрхтэй байх ёстой.** Олон улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч ийм эрхтэй байдаг."⁷⁶ гэж үзсэн нь үндэслэлтэй юм.

Тусгай (эсэргүүцэх) саналууд нь Үндсэн хуулийн шүүхийг сулруулдаггүй бөгөөд эсрэгээрээ олон тооны давуу талыг үүсгэдэг. **Шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр шийдвэрийг хэлэлцэх, шүүгчдийн хараат бус байдлыг бэхжүүлэх болон хэргийг хянан шийдвэрлэхэд үр дүнтэйгээр оролцох боломжийг олгодог.** Түүнчлэн түдгэлзүүлэх болон тусгай санал нь олонхын үндэслэлийг яагаад хүлээн зөвшөөрөхгүй вэ гэдгээ тайлбарлах ёстой болдог тул шүүхийг шийдвэрүүдийн үндэслэлийг сайжруулж байдаг ач холбогдолтой.⁷⁷

Иймд хуулийн төслийн 51 дүгээр зүйлийн 51.1-т заасан зохицуулалт буюу зөвлөлдөх тасалгаанд олонхтой санал нийлээгүй гишүүн саналаа тусгайлан бичгээр гаргаж Цэцийн **шийдвэрт хавсаргах эрхтэй** байхаар заасан нь Цэц хараат бус байх нөхцөлийг бүрдүүлсэн, Олон улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн жишигт нийцсэн байхаас гадна Үндсэн хуулийн судлаачдын дунд хүлээн зөвшөөрөгдсөн зохицуулалт болсон байна.

Тусгай журамтай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 56-61 дүгээр зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Тус хуулийн төслийн 56-61 дүгээр зүйлд шинээр Үндсэн хуулийн цэцэд хянан шийдвэрлэх зарим маргааныг тусгай журмаар шийдвэрлэхээр зохицуулсан байна. Тодруулбал дараах маргаанууд үүнд хамаарч байна.

- Хууль, бусад шийдвэрт холбогдох маргаантай асуудал
- Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурорын хүсэлтээр үүссэн маргаантай асуудал
- Албан тушаалтанд холбогдох маргаантай асуудал
- Үндсэн эрхийн маргаан
- Сонгох, сонгогдох эрхийн маргаан
- Ард нийтийн санал асуулга, сонгуульд холбогдох маргаантай асуудал

Дээрх байдлаар тусгай журмаар шийдвэрлэх нь БНСУ-ын 2018 онд батлагдсан Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн зохицуулалттай төстэй байна. Тус хуулийн 4 дүгээр хэсэгт үүнийг "Шүүхийн тусгай журам" гэж хуульчилсан байх ба нийт 7 бүлэг асуудлыг зохицуулсан.

IV ХЭСЭГ. ШҮҮХИЙН ТУСГАЙ ЖУРАМ

⁷⁶ О.Мөнхсайхан, "Үндсэн хуулийн өөрчлөлтөд цэцийн асуудлыг авч хэлэлцэх хэрэгтэй", <https://sonin.mn/news/politics-economy/95927>, УБ, 2018,

⁷⁷ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2020.04.22 Санал № 2022CDL-PI(2020)004 "Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл", 2023 он, 130 дахь тал

1-р бүлэг. Үндсэн хуульд нийцэх тухай шийдвэр

- 41 дүгээр зүйл (Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэхийг шийдвэрлэх хүсэлт)
- 42 дугаар зүйл (Хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх)
- 43-р зүйл (Бичгээр хүсэлт гаргах асуудал)
- 44 дүгээр зүйл (талуудын санал)
- 45 дугаар зүйл (Үндсэн хууль зөрчсөн тухай шийдвэр)
- 46 дугаар зүйл (Бичгээр шийдвэр гаргах)
- 47 дугаар зүйл (Үндсэн хууль зөрчсөн тухай шийдвэрийн үр нөлөө)

2-р бүлэг. Импичментийн тухай шийдвэр

- 48-р зүйл (Импичментийн байгууллага)
- 49 дүгээр зүйл (Импичментийн комиссар)
- 50 дугаар зүйл (Бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхийг түдгэлзүүлэх)
- 51 дүгээр зүйл (Шүүх хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх)
- 52 дугаар зүйл (Ирээгүйн ач холбогдол)
- 53 дугаар зүйл (Шийдвэр)
- 54 дүгээр зүйл (Шийдвэрийн хүчин төгөлдөр байдал)

3 дугаар бүлэг. Улс төрийн намыг татан буулгах тухай шийдвэр

- 55 дугаар зүйл (Улс төрийн намыг татан буулгах тухай шийдвэр гаргах хүсэлт)
- 56-р зүйл (Бичгээр хүсэлт гаргах)
- 57 дугаар зүйл (Түр захирамж)
- 58 дугаар зүйл (Хүсэлтийн мэдэгдэл)
- 59 дүгээр зүйл (Шийдвэрийн хүчин төгөлдөр байдал)
- 60 дугаар зүйл (Шийдвэр гүйцэтгэх)

4-р бүлэг. Эрх мэдлийн маргааныг хянан шийдвэрлэх

- 61 дүгээр зүйл (Хүсэлт гаргах үндэслэл)
- 62 дугаар зүйл (эрх мэдлийн маргааныг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны ангилал)
- 63 дугаар зүйл (Хүсэлт гаргах хугацаа)
- 64-р зүйл (Бичгээр хүсэлт гаргахад анхаарах зүйлс)
- 65 дугаар зүйл (Түр захирамж)
- 66 дугаар зүйл (Шийдвэр)
- 67 дугаар зүйл (Шийдвэрийн хүчин төгөлдөр байдал)

5-р бүлэг. Үндсэн эрхийн талаарх гомдлыг шийдвэрлэх

- 68 дугаар зүйл (Хүсэлт гаргах үндэслэл)
- 69 дүгээр зүйл (Гомдол гаргах хугацаа)
- 70 дугаар зүйл (Шүүхээс томилогдсон өмгөөлөгч)
- 71 дүгээр зүйл (Бичгээр хүсэлт гаргахад анхаарах зүйлс)
- 72 дугаар зүйл (Урьдчилсан хяналт)
- 73 дугаар зүйл (Бүрэлдэхүүнд шилжүүлэх шийдвэр гаргах)
- 74 дүгээр зүйл (Сонирхсон байгууллагаас санал өгөх)
- 75 дугаар зүйл (Хамгаалан үлдээх шийдвэр)⁷⁸

Мөн төсөөтэй зохицуулалтын тухайд авч үзвэл Бүгд Найрамдах Эстони Улсын 2002 оны Үндсэн хуулийн процессын тухай хуулийн 2-р бүлэгт "Хууль тогтоох актыг үндсэн хуулийн хяналт", 3-р бүлэгт "Рийгикогу, Бүгд Найрамдах Эстони Улсын ерөнхийлөгчийн зөвлөлийн тогтоол, шийдвэрийн эсрэг гомдол", 4-р бүлэгт "Албан тушаалтныг удаан хугацаагаар үүргээ гүйцэтгэх боломжгүй гэж зарлах, Рийгикогу гишүүний бүрэн эрхийг дуусгавар болгох, БНЭсУлсын Ерөнхийлөгчийн үүрэг гүйцэтгэгч Рийгикогу даргад зөвшөөрөл олгох", 5-р бүлэгт "Улс төрийн намын үйл ажиллагааг дуусгавар болгох", 6-р бүлэгт "Сонгууль зохион байгуулагчийн үйл ажиллагаа, сонгуулийн хорооны шийдвэр, актын эсрэг гомдол, эсэргүүцэл"⁷⁹ гэх тусгай журмуудыг тус тус зохицуулжээ.

Ийнхүү тусгай журам болгон зохицуулсан нь маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онцлогт тулгуурласан, процессыг оновчтой байдлаар тодорхойлсон үр дүнтэй, эрх зүйн хөгжил өндөр улсын жишигт нийцсэн зохицуулалт байна. Гэхдээ БНСУ болон БНЭсУлсын зохицуулалтад тусгай журмаар шийдвэрлэхдээ хүсэлт гаргахаас эхлээд шийдвэр биелүүлэх хүртэл процессыг бүхэлд нь авч үздэг болохыг харгалзан нийтлэг журамтай харьцуулан хийдэл үүсгэхгүй байх тал дээр анхаарах нь зүйтэй. Түүнчлэн тухайн улсын зохицуулалтаас үүсээд буй сөрөг үр дагаврыг тухайн улсын мэргэжилтэнгүүдээс асууж тодруулан судалж алдааг давтахгүй байх үүднээс зохицуулах шаардлагатай.

3.5. "Харилцан уялдаа" шалгуур үзүүлэлтээр үнэлсэн байдал

Энэхүү шалгах хэрэгслийг хэрэглэж хуулийн төслийн үр нөлөөг үнэлснээр хууль тогтоомжийн давхардал, хийдэл, зөрчлийг тогтоож, тэдгээрийг арилгаж, тухайн хуулийн төслийн дотоод болон бусад хуультай уялдах уялдаа холбоог сайжруулна.

Хянан шийдвэрлэхэд бусад байгууллага дэмжлэг үзүүлэхтэй холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 32 дугаар зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Хуулийн төслийн 32 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт "Бүх шатны шүүх, захиргааны болон бусад байгууллага, албан тушаалтан, холбогдох этгээд шаардлагатай баримт, мэдээллийг Цэцэд саадгүй гаргаж өгөх, Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэхэд үйл ажиллагаа, эх сурвалжаараа дэмжлэг үзүүлэх үүрэгтэй." гэж тусгасан. Өмнөх 1997 оны

⁷⁸ Constitutional court act of korean, Expand Act No. 15495, Mar. 20, 2018, https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=47509&lang=ENG

⁷⁹ Constitutional Review Court Procedure Act of Estonia, Entry into force 01.07.2002, <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/528062017007/consolide>

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 23 дугаар зүйлийн 5 дахь хэсэгт “Байгууллага, албан тушаалтан, иргэн Цэцийн гишүүний шаардсан бичиг баримтыг хугацаанд нь гаргаж өгөх үүрэгтэй.” гэж зохицуулсан байсныг дээрх байдлаар өргөжүүлэн зохицуулсан байна.

Тус хуулийн төсөлд шинээр бүх шатны шүүх Цэцэд дэмжлэг үзүүлэх болон даалгаврыг биелүүлэх үүрэг хүлээсэн хэдий ч хэрхэн тухайн үүргийг хэрэгжүүлэх талаар нарийн зохицуулаагүй байна. Мөн түүнчлэн шүүх нь тогтолцооны хувьд анхан шатны, давж заалдах шатны, хяналтын шатны гэх байдлаар, дагнасан шүүхийн хувьд эрүү, иргэн, захиргааны хэргийн гэх байдлаар тус бүрийн онцлогтой эрх хэмжээтэй тул Цэцэд дэмжлэг үзүүлэх, даалгаврыг биелүүлэх харилцаа нь өөр байна.

Иймд бүх шатны шүүхийн зүгээс Цэцэд дэмжлэг үзүүлэх, даалгаврыг биелүүлэх тохиолдолд Цэцтэй хэрхэн харилцах талаар тухайн холбогдох эрх зүйн актад (Шүүхийн тухай хууль, Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хууль, Иргэний хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль, Захиргааны хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль) эсвэл тус хуулийн төсөлд энэ талаар нарийвчлан тодорхойлох талаар авч үзэх хэрэгтэй.

Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлагатай холбоотой зохицуулалт болох хуулийн төслийн 62 дугаар зүйл нь хүлээн зөвшөөрөгдөх эсэхэд дүн шинжилгээ хийсэн байдал

Хуулийн төслийн 62 дугаар зүйлд заасны дагуу Цэцийн хуралдаанд оролцогч, эсхүл бусад этгээд хуралдааны дэгийг зөрчсөн, дэгийг сахих талаарх шийдвэрийг үл биелүүлсэн, эсхүл Цэцийг үл хүндэтгэсэн бол сануулах, тухайн хүнийг Цэцийн хуралдааны танхимаас албадан гаргах, Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлагыг хүлээлгэнэ. Цэц, түүний гишүүнийг маргаан хянан шийдвэрлэх чиг үүргээ хэрэгжүүлэхэд хөндлөнгөөс оролцох, шахалт, дарамт үзүүлэх, бусад хэлбэрээр нөлөөлөхийг оролдсон, Цэцийн шийдвэрийг биелүүлээгүй иргэн, байгууллага, албан тушаалтан, бусад этгээдэд Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ. Цэцэд хандах эрхээ урвуулан ашигласан, эсхүл хариу өгсөн, шийдвэр гаргасан асуудлаар удаа дараа хандаж хэвийн үйл ажиллагаанд саад учруулсан бол Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ. Шинжээч, гэрч санаатайгаар худал дүгнэлт гаргасан, мэдүүлэг өгсөн, мэдүүлэг өгөхөөс хууль бусаар зайлсхийсэн, татгалзсан тохиолдолд хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.

Одоо хэрэгжиж буй Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 18 дугаар зүйлийн 18.7-д “Маргаан хянан шалгах ажиллагаанд оролцогч Цэцийн хуралдааны дэгийг дахин зөрчих, Цэц болон түүний гишүүдэд хуурамч бичиг баримт өгвөл Цэцийг хүндэтгээгүй үйлдэл гэж үзэж зохих хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.” гэж заасан.

Монгол улсын Үндсэн хуулийн Цэцийн Тамгын газрын Хууль зүйн газрын дарга Н.Болортунгалагийн байр суурь: “Цэцийн бие даасан, Цэцийн гишүүний хараат бус байдалд халдсан, хуралдааны хэвийн ажиллагааг алдагдуулсан иргэн, албан тушаалтан, хуулийн этгээдэд хүлээлгэх хариуцлагыг холбогдох хуульд тусгаагүй орхигдуулсан байгааг тодорхой болгон холбогдох /Зөрчлийн тухай хууль/ хуульд тусгах хэрэгтэй байна. Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогч буюу маргалдагч талууд Цэцийн хуралдааны дэгийг зөрчих, Цэц болон түүний гишүүдэд хуурамч баримт

бичиг өгөх, Цэцийг хүндэтгээгүй үйлдэл гаргавал хэрхэн шийдвэрлэх, ямар хариуцлага хүлээлгэх нь тодорхой бус байгааг анхаарах хэрэгтэй.”⁸⁰

Хуулийн төслийн 62 дугаар зүйлд заасан **хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлагыг** дараах байдлаар хуулийн төсөлд тусгасан байна.

Хууль зөрчсөн үйлдэл	Сануулах	Албадан гаргах	Зөрчлийн тухай хуулиар	Хуульд заасан хариуцлага
Цэцийн хуралдаанд оролцогч, эсхүл бусад этгээд хуралдааны дэгийг зөрчсөн, дэгийг сахих талаарх шийдвэрийг үл биелүүлсэн	✓	✓	✓	
Цэцийг үл хүндэтгэсэн	✓	✓	✓	
Цэц, түүний гишүүнийг маргаан хянан шийдвэрлэх чиг үүргээ хэрэгжүүлэхэд хөндлөнгөөс оролцох, шахалт, дарамт үзүүлэх, бусад хэлбэрээр нөлөөлөхийг оролдсон			✓	
Цэцийн шийдвэрийг биелүүлээгүй			✓	
Цэцэд хандах эрхээ урвуулан ашигласан, эсхүл хариу өгсөн, шийдвэр гаргасан асуудлаар удаа дараа хандаж хэвийн үйл ажиллагаанд саад учруулсан			✓	
Шинжээч, гэрч санаатайгаар худал дүгнэлт гаргасан, мэдүүлэг өгсөн, мэдүүлэг өгөхөөс хууль бусаар зайлсхийсэн, татгалзсан				✓

Хуулийн төсөлд Цэцийн хуралдаанд оролцогч, эсхүл бусад этгээд хуралдааны дэгийг зөрчсөн, дэгийг сахих талаарх шийдвэрийг үл биелүүлсэн, Цэцийг үл хүндэтгэсэн, Цэц, түүний гишүүнийг маргаан хянан шийдвэрлэх чиг үүргээ хэрэгжүүлэхэд хөндлөнгөөс оролцох, шахалт, дарамт үзүүлэх, бусад хэлбэрээр нөлөөлөхийг оролдсон, Цэцийн шийдвэрийг биелүүлээгүй, Цэцэд хандах эрхээ урвуулан ашигласан, Цэцийн хэвийн үйл ажиллагаанд саад учруулсан, Шинжээч, гэрч санаатайгаар худал дүгнэлт гаргасан, мэдүүлэг өгсөн, мэдүүлэг өгөхөөс хууль бусаар зайлсхийсэн, татгалзсан гэх хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлагын төрлийг тодорхой тусгажээ.

Одоо хэрэгжиж буй Зөрчлийн тухай хуульд Үндсэн хуулийн дэгийг зөрчсөн этгээдэд хүлээлгэх хариуцлагыг зохицуулаагүй байна. Иймд хуулийн төсөлд тусгасан хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлагыг холбогдох хууль тогтоомжид (Зөрчлийн тухай хууль) уялдуулан тусгах шаардлагатай байна.

⁸⁰ МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй хянах нь” (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 127 дахь тал

ДӨРӨВ.ҮР ДҮНГ ҮНЭЛЖ, ЗӨВЛӨМЖ ӨГСӨН БАЙДАЛ

Тус судалгаагаар Засгийн газрын 59 дүгээр тогтоолоор баталсан аргачлалын дагуу Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн зохицуулалт, агуулгын үр нөлөөг судалж, одоо хэрэгжиж буй Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль болон бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн туршлага, олон улсын жишиг, Үндсэн хуулийн эрх зүйн судлаачдын бүтээлтэй харьцуулан дүн шинжилгээ хийсний үндсэнд дараах зөвлөмжийг дэвшүүлж байна.

1.Зорилгод хүрэх байдал шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд:

- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн 16 дугаар зүйлд заасан цэцэд хандах хэлбэрийн талаар зохицуулалт нь Үндсэн хуулийн зохицуулалт, үзэл баримтлал болон олон улсын жишигт нийцэхээр байгаа хэдий ч

1-д иргэний үндсэн эрхийн тодорхой зөрчлийг авч хэлэлцэх талаар төсөлд тусгаснаас бусад хязгаарлалтуудыг тусгах шаардлагатай эсэхийг тодорхойлох, хуулийн зохицуулалтад оруулах нь зүйтэй эсэхийг шийдвэрлэх;

2-т Үндсэн хуулийн цэцэд иргэн үндсэн эрхийн тодорхой зөрчлийн улмаас хандахаас гадна хууль Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх мэдээллийн дагуу Үндсэн хуулийн цэцийн харьяалан шийдвэрлэх маргаан буюу объектоор хандах нь зохистой байж болох талаар авч үзэх;

3-т төрийн бус байгууллага нийтийн эрх ашгийг хамгаалах зорилгоор цэцэд мэдээлэл гаргах нь өмнө дурдсанчлан иргэний цэцэд хандаж мэдээлэл гаргах эрхийг хязгаарлах нөхцөл байдлыг бий болгох, цаашлаад нийтийн эрх ашгийг хамгаалах зорилгоор цэцэд хандах туршлага бий болоогүй байгааг харгалзан үзэх;

4-т УИХ-ын гишүүн цэцэд хандах зохицуулалт нь зорилгод нийцэж байгаа боловч Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргахад “уг тогтоолыг эсэргүүцсэн байх” гэсэн шаардлага тавих нь зүйтэй эсэхийг тодорхойлох зэргийг анхаарч үзэх нь зүйтэй байна;

- Тус хуулийн төслийн 37-49 дүгээр зүйлд тусгасан маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт, хуралдааны хэлбэртэй холбоотой зохицуулалт нь зорилгод нийцсэн буюу өмнөх хуулийн зохицуулалтад тулгамдаад буй асуудлуудыг ерөнхийд нь шийдвэрлэсэн байна. Гэхдээ зарим асуудлуудыг шийдвэрлээгүй орхисон байна. Тухайлбал, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг хэрэгсэхгүй болгох, хуралдаан хойшлуулах ажиллагааг нарийвчлан тусгасан хэдий ч маргааныг нэгтгэх, тусгаарлах талаар нарийвчлан тусгаагүй, гуравдагч этгээдийн эрх зүйн байдлын талаар тусгаагүй, шаардлагын талаар харилцан тохиролцох, шаардлагыг хүлээн зөвшөөрөх талаар тусгаагүй зэргийг анхаарч авч үзэх хэрэгтэй.

2.Практикт хэрэгжих байдал шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд:

- Маргаан шийдвэрлэх хугацааны талаарх зохицуулалтын тухайд шийдвэр гаргах хугацаа тогтоосон тохиолдолд үндсэн хуулийн шүүхэд хэргийг бүрэн шалгах хангалттай хугацаа олгох зорилгоор шийдвэр гаргах хугацаа хэт богино байж болохгүй. Мөн хүний эрхийг үндсэн хуулийн шүүхээр үр дүнтэй хамгаалахын тулд хэт урт байж болохгүй. Армен улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд зааснаар Үндсэн хуулийн шүүх давж заалдах хүсэлтийг бүртгэснээс хойш 6 сараас дээшгүй хугацааны дотор хэргийг шийдэж үндэслэлтэй шийдвэр гаргана. Хуулийн төсөлд Цэц маргааныг үүсгэснээс хойш 90 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэх бөгөөд тухайн маргаан ээдрээ, төвөгтэй бол энэ хугацааг 90 хоногоор хоёр хүртэл удаа сунгаж болох зохицуулалт нь бусад улсын жишигт нийцэх, маргааныг бүрэн гүйцэт, бодитой, онолын түвшинд шийдвэрлэхэд оновчтой хугацаа мөн байна.

- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх зардал буюу хуулийн төслийн 7 дугаар зүйлд тусгасан зохицуулалт нь нарийвчилсан, үр дүнтэй зохицуулалт байна. Гэвч шүүхэд хандах эрхийг илт урвуугаар ашиглах, илт амжилтанд хүрэх хэтийн төлөвгүй, үргэлжилж буй ажиллагаанд ямар ч холбоо хамааралгүй өргөдөл гаргах, өмгөөлөгчийн хөлсийг нөхөн төлүүлэх, Үндсэн эрхийн талаарх, мөн Ерөнхийлөгч, шүүгч нарын импичменттэй холбоотой хэрэгт гаргасан өргөдөл нь амжилттай шийдвэрлэгдвэл хянан шийдвэрлэх ажиллагааны үед гарсан зардлыг нөхөн төлөх, хэрэглээний үнийн индекс 10-аас дээш хувиар өөрчлөгдвөл энэ хэмжээг зохих байдлаар өөрчлөх, тэмдэгтийн хураамж төлөх үндэслэл, журам, тэмдэгтийн хураамжийг буцааж олгох, хөнгөлөлт үзүүлэх гэх мэт бусад улсуудын сайн жишиг болсон зардлын талаар зохицуулалтыг анхаарч үзэх шаардлагатай.

- Цэцэд хандах хугацаатай холбоотой зохицуулалтын тухайд Венецийн комиссын судалгааны тайланд дурдагдсанаар ихэнх улсад өргөдөл гаргах хугацаа нь сүүлийн шатны шүүхийн эцсийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон өдрөөс хойш 2 сарын хугацаа байдаг. Хуулийн төслийн 17 дугаар зүйлд заасан цэцэд хандах хугацааны талаарх, зохицуулалтын зарим зүйл заалт (17.1.4) олон улсын нийтлэг жишгээс бага хугацаа тогтоосон байна. Мөн Үндсэн хуулийн Цэцийн шийдвэрт гомдол гаргах хугацааны хязгаарлалтыг хуулийн төсөлд тусгаагүй байгааг анхаарах хэрэгтэй. "Хугацааны хязгаарлалт нь тодорхой хугацааны дараа актын хүчин төгөлдөр байдал нь маргашгүй болно гэдгийг баталгаажуулдаг тул хууль зүйн тодорхой байдлыг хангахад үйлчилдэг". Иймд ҮХЦМХШТХуулийн төсөлд гомдол гаргах хугацааны хязгаарлалтыг тогтоох шаардлагатай байна.

- Үндсэн хуулийн цэцийн тамгын газар өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг шалгаж байгаа нь Цэцийн ачааллыг ихэсгэхээс урьдчилан сэргийлэх арга хэдий ч объектив стандарт шалгуурыг удирдлага болгон гомдлыг хүлээн авах эсэх шийдвэрийг гаргах нь зүйтэй байна. Одоогийн хуулийн төсөлд энэ талаар тусгасан хэдий ч шууд болон гэнэтийн хор уршиг, хохирол барагдуулах боломж, урьдчилсан хүсэлт зэрэг шүүлтүүрийг мөн авч үзэх нь зүйтэй. Түүнчлэн энэ нь хамгийн гол нь тухайн иргэний Үндсэн хуулийн гомдол гаргах эрхийг хаахгүй байх нь чухал. Үүний дагуу Үндсэн хуулийн цэцийн тамгын газар, ялангуяа Ерөнхий бүртгэгчийг чадавхжуулах, шалгуурыг өндрөөр тогтоох зэргээр бэхжүүлэх хэрэгтэй.

3.Ойлгомжтой байдал шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд:

- Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан шийдвэрлэх ажиллагааны нарийвчилсан журмыг Үндсэн хуулийн Цэцийн Дэгээр зохицуулах тухай ойлголтыг одоо хэрэгжиж буй Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд тусгаагүй. Харин төслийн 2 дугаар зүйлийн 2.2-т *"Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны нарийвчилсан журмыг Цэцийн зөвлөгөөнөөс энэ хуульд нийцүүлэн баталсан Үндсэн хуулийн цэцийн дэг /цаашид "Дэг" гэх/-ээр зохицуулна."* хэмээн заасан нь хууль хэрэглэж буй этгээд болон хэргийн оролцогчдод илүү ойлгомжтой байх ба хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг илүү тодорхой болгож байна.

- Хуулийн төсөлд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гэх нэр томьёог тодорхойлсон нь судлаачдын тайлбарт нийцэж буй хэдий ч "Гомдол"-ын талаар тухайн нэр томьёоны тодорхойлолтыг хийгээгүй байна. Иймд "Гомдол"-ын талаар нэр томьёоны тодорхойлолтыг зохицуулах шаардлагатай. Түүнчлэн тус хуулийн төсөлд гомдол гаргах эрх зүйн зохицуулалтын талаар төдийлөн тусгаагүйг анхаарч үзэх хэрэгтэй. Мөн "Мэдээлэл"-ийн тодорхойлолтыг "нийтийн ашиг сонирхлыг хамгаалах зорилгоор эрх бүхий этгээдээс иргэдийг төлөөлөн маргаантай асуудлаар" гэснийг илүү хүлээн зөвшөөрөгдөх тодорхойлолтод ойртуулан өөрийн эрх, ашиг сонирхол, эрх чөлөө хөндөгдсөнөөс бусад үндэслэлээрх гэх байдалтай холбогдуулан тайлбарлах нь зүйтэй.

- Тус хуулийн төсөлд "маргагч" гэдгийг Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг хянан шийдвэрлүүлэхээр Цэцэд хандан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан этгээдийг

хэлэхээр зохицуулжээ. Өөрөөр хэлбэл өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан этгээдийн нөгөө талд байх маргалдагч талыг буюу Үндсэн хууль зөрчсөн шийдвэр, үйлдэл гаргасан байж болзошгүй этгээдүүдийг үүнд хамааруулаагүй байна. Иймд өмнөх 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд тодорхойлсончлон маргагч, маргалдагч тал гэж тодорхойлон уламжлалт нэр томъёог хэрэглэн эдгээрийг маргааныг үндсэн оролцогч байхаар хуульчлах шаардлагатай.

4.Хүлээн зөвшөөрөгдөх байдал шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд:

- Хуулийн төслийн 4 дүгээр зүйл маргаан шийдвэрлэх хүрээтэй холбоотой зохицуулалтыг тусгахдаа Үндсэн хууль хүчин төгөлдөр болохоос өмнө батлагдсан эрх зүйн акт, үйлдлийг хянахгүй байх зохицуулалтыг хасаж хуульчилсан ба энэ нь зөвхөн одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа хууль тогтоомж, бусад шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүйгээр шийдвэрлэх хүрээг хязгаарласан нь үр дүнтэй зохицуулалт байна. Тийм боловч Үндсэн хуулийн зөрчлийг шуурхай таслан зогсоож буй нэг хэлбэр болох маргаантай актыг агуулгаар нь дахин сэргээсэн тохиолдолд хянан шийдвэрлэх зохицуулалтыг тус хуулийн төслөөс хассаныг эргэж харах нь зүйтэй байна. Мөн тус хууль нь процессын хууль болохын хувьд хуулийн төсөлд Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан шийдвэрлэх харьяаллын талаар тусгах нь үр дүнтэй, олон улсын жишиг бүхий зохицуулалт болохоор байна. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн цэцийн эрх хэмжээ болох аль шүүхэд хянан шийдвэрлэх нь тодорхойгүй хэрэг, маргааны харьяаллыг тогтоох талаар зохицуулах нь зүйтэй.

- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлд зарчмыг тусгахдаа мэтгэлцэх зарчмыг тусгаагүй байна. Дээрх зарчим нь өмнөх 1997 оны Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд туссан уламжлалт, үр дүнтэй, бусад улсын туршлага, олон улсын байгууллагын зөвлөмжид тодорхойлсон зарчим учраас үүнийг хуулийн төсөлд тусгах шаардлагатай эсэхийг анхаарч үзэх хэрэгтэй. Ялангуяа тус хуулийн төслөөр хувь хүн үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэх болсонтой холбогдуулан тус зарчмыг зайлшгүй авч үзэх нь зүйтэй.

- Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тавигдах шаардлагатай холбоотой зохицуулалтын тухайд "өргөдөл" гаргахад шүүхэд хандаж *эцэслэн шийдвэрлүүлсэн боловч зөрчил арилаагүй гэж үзсэн үндэслэлийг тусгах* тухай зохицуулалт нь одоо хэрэгжиж буй ҮХЦМХШАтХуулиас ялгарч байна. Түүнчлэн сонгодог онолын дагуу асуудлыг өргөдөл гаргасны үндсэн дээр үндсэн хуулийн шүүхэд шийдвэрлүүлж байгаа бол, иргэн хүн эрхээ хамгаалуулахаар үндэсний эрх зүйн бүх шат дамжлагыг өмнө нь гүйцэтгэх ёстой тул, маргааныг наана нь олон шатаар хянасан байх шаардлагатай гэж үздэг. Иймд хуулийн төслийн 18 дугаар зүйлийн 18.3-т заасан өргөдөл тавих шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд шүүхэд хандаж эцэслэн шийдвэрлүүлсэн байх зохицуулалт нь Үндсэн хуулийн шүүхийн сонгодог онолд нийцсэн, олон улсын нийтлэг хандлагатай уялдсан зохицуулалт болно.

- Маргааны оролцогчийн эрх зүйн байдалтай холбоотой зохицуулалтын тухайд хуулийн төсөлд маргагч болон маргалдагч талыг "үндсэн оролцогчид"; гэрч, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, хуралдааны нарийн бичгийн дарга нь "бусад оролцогчид" хамаарах зааг ялгааг тодорхойлж, эрх, үүргийг заасан байна. Одоо хэрэгжиж буй хуулиас ялгарч байгаа тал нь Цэцийн гишүүнийг татгалзан гаргах үндэслэл, журам байна. Гэхдээ хуулийн төсөлд заасан Цэцийн гишүүнээс татгалзах 2 үндэслэл нь одоо хэрэгжиж буй хуулийн хийдлийг арилгаж чадаагүй байна. Тодруулбал, маргааныг нэг талд шийдвэрлэснээр тухай шүүгчид ямар нэг ашигтай байдал үүсэж болзошгүй байх явдал гарч болно. Иймд Цэцийн гишүүний татгалзан гарах үндэслэлийг анхаарах нь зүйтэй байна.

- Тус хуулийн төсөлд хэрэг хуваарилах журмыг нарийвчлан тусгаж автомат байдлаар программ ашиглан хуваарилах байдлаар зохицуулсан нь өмнө үүсээд байсан асуудлыг шийдвэрлэсэн сайн жишигт нийцсэн зохицуулалт байна. Гэхдээ ийнхүү хуваарилахад мэргэшсэн чиглэл, ажлын ачааллыг харгалзан хуваарилах,

хэрэглэгдэхгүй байх онцгой тохиолдлуудыг харгалзан үзэх зэргээр тухайн программ хангамжид холбогдох урьдчилсан шалгууруудыг хуулийн төсөлд тусгах шаардлагатай.

- Тус хуулийн төсөлд тусгагдсан маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх тухайд хэргийн оролцогч нас барсан, хуулийн этгээд татан буугдсан үед маргаантай байгаа шаардлага болон үүрэг эрх залгамжлагчид шилжих ёстой байвал, хэргийн оролцогч онц ба дайны байдал зарласан нөхцөлд цэргийн алба хааж байгаа, хэргийн оролцогч хүнд өвчний учир эмчлүүлж байгаа бөгөөд төлөөлөгч томилох боломжгүй, нотлох баримтыг хилийн чанадад бүрдүүлэх, шүүхийн даалгавар, түүнийг биелүүлэх, шинжээчийн дүгнэлттэй холбоотой тохиолдолд түдгэлзүүлэх үндэслэл болох боломжтой. Мөн бусад маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх боломжтой нөхцөл дахин судалж хуулийн төсөлд тусгах эсэхийг шийдвэрлэх нь зүйтэй байна.

- Цэцийн шийдвэр гаргахтай холбоотой зохицуулалтын тухайд Шүүхийн зөвлөлдөх тасалгаанд нарийн бичгийн дарга оролцох болон хуралдааны тэмдэглэл хөтлөх явдал зөвлөлдөх тасалгаанд хуралдааныг хаалттай явуулахад харшилдаг. Хуулийн төсөлд зөвлөлдөх тасалгаанд зөвхөн тухайн бүрэлдэхүүний гишүүд байх бөгөөд шийдвэрийн тогтоох хэсгийн гол агуулгын төслийг илтгэгч гишүүн болон бүрэлдэхүүний бусад гишүүн зөвлөлдөх тасалгаанд хамтран бичиж, гарын үсэг зурах тухай 50.1 болон 50.9 дэх зохицуулалтууд зөвлөлдөх тасалгааны нууцыг хадгалах зарчмыг баримталсан зохицуулалт байна.

Цэцийн шийдвэрийг мэдээлэхтэй холбоотой зохицуулалтын тухайд одоо хэрэгжиж буй хуульд зөвлөлдөх тасалгаанд олохтой санал нийлээгүй гишүүн саналаа тусгайлан бичгээр гаргаж Цэцийн шийдвэрт **хавсаргах үүрэгтэй** байхаар томъёолсон нь Үндсэн хууль зөрчсөн гэж үзэхэд хүргэсэн.⁸¹ Олон улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч тусгай саналаа нийтлэх **эрхтэй** байдаг. Иймд хуулийн төслийн 51 дүгээр зүйлийн 51.1-т заасан зохицуулалт буюу зөвлөлдөх тасалгаанд олохтой санал нийлээгүй гишүүн саналаа тусгайлан бичгээр гаргаж Цэцийн шийдвэрт **хавсаргах эрхтэй** байхаар заасан нь Цэц хараат бус байх нөхцөлийг бүрдүүлсэн, Олон улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн жишигт нийцсэн зохицуулалт болно.

- Хуулийн төсөлд тусгай журмын талаар зохицуулсан нь маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онцлогт тулгуурласан, процессыг оновчтой байдлаар тодорхойлсон үр дүнтэй, эрх зүйн хөгжил өндөр улсын жишигт нийцсэн зохицуулалт байна. Гэхдээ бусад улсын зохицуулалтад тусгай журмаар шийдвэрлэхдээ хүсэлт гаргахаас эхлээд шийдвэр биелүүлэх хүртэл бүтнээр нь процессыг авч үздэг болохыг анхаарч үзэн нийтлэг журамтай харьцуулан хийдэл үүсгэхгүй байх тал дээр анхаарах нь зүйтэй. Түүнчлэн тухайн улсын зохицуулалтаас үүсээд буй сөрөг үр дагаврыг тухайн улсын мэргэжилтэнгүүдээс асууж тодруулан судалж алдааг давтахгүй байх үүднээс зохицуулах шаардлагатай.

5.Харилцан уялдаа шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд:

- Тус хуулийн төсөлд шинээр бүх шатны шүүх Цэцэд дэмжлэг үзүүлэх болон даалгаврыг биелүүлэх үүрэг хүлээсэн хэдий ч хэрхэн тухайн үүргийг хэрэгжүүлэх талаар нарийвчлан зохицуулаагүй байна. Иймд бүх шатны шүүхийн зүгээс Цэцэд дэмжлэг үзүүлэх, даалгаврыг биелүүлэх тохиолдолд Цэцтэй хэрхэн харилцах талаар тухайн холбогдох эрх зүйн актад (Шүүхийн тухай хууль, Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хууль, Иргэний хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль, Захиргааны хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль) эсвэл тус хуулийн төсөлд энэ талаар нарийвчлан тодорхойлох талаар анхаарч үзэх хэрэгтэй.

⁸¹ Ц.Сарантуяа, “Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй”, Хоёрдугаар хэвлэл, УБ, 2021, 153 дахь тал.

- Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлагатай холбоотой зохицуулалтын тухайд одоо хэрэгжиж буй Зөрчлийн тухай хуульд Үндсэн хуулийн дэгийг зөрчсөн этгээдэд хүлээлгэх хариуцлагыг зохицуулаагүй байгаа нь Үндсэн хуулийн судлаачдын хөнддөг асуудлуудын нэг мөн. Харин хуулийн төсөлд хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлагын төрлийг тодорхой тусгасан байна. Иймд хуулийн төсөлд тусгасан хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлагыг холбогдох хууль тогтоомжид (Зөрчлийн тухай хууль) уялдуулан тусгах шаардлагатай байна.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

Хууль тогтоомж, эрх зүйн акт

Монгол хэлээр:

1. Монгол Улсын Үндсэн хууль, (1992)
2. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль, (1997)
3. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, (1992)
4. Захиргааны хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль, (2016)
5. Иргэний хэрэг шүүхэд хянан шийдвэрлэх тухай хууль, (2002)
6. Эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх тухай хууль, (2017)
7. Хууль тогтоомжийн тухай хууль, (2017)
8. Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн танилцуулга
9. Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн төслийн үзэл баримтлал

Гадаад хэлээр:

1. Act on the Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG),
2. Federal constitutional law no. 1-fkz of July 21, 1994 on the constitutional court of the Russian Federation (with the Amendments and Addenda of February 8, 2001)
3. Constitutional court act of Korea, Expand Act No. 15495, Mar. 20, 2018
4. Constitutional Review Court Procedure Act of Estonia, Entry into force 01.07.2002

Ном, сурах бичиг, судалгааны тайлан, эмхэтгэл

Монгол хэлээр:

1. Г.Совд, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн тайлбар", УБ, 2000
2. Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын Газар, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эх сурвалж. /Боть 9/", УБ, 2022
3. О.Мөнхсайхан, "Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхойлох боломж", "Монгол Улсын хууль зүйн шинжлэх ухаан: Одоо ба ирээдүй" эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл, УБ, 2015
4. Ч.Энхбаатар, "Үндсэн хуулийн эрх зүй", УБ, 2007
5. Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй, Хоёрдахь хэвлэл, УБ, 2021
6. Ц.Сарантуяа, Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй, Анхны хэвлэл, УБ, 2005
7. ХЗҮХ, "Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улсын Үндсэн хууль", УБ, 2020
8. ХЗҮХ, "Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн хэрэгцээ, шаардлагын талаарх тандан судалгаа", УБ, 2023
9. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлт /1992-2021 он/, УБ, 2021
10. МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, "Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь" (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023
11. Хууль зүй, дотоод хэргийн яам, Н.Отгончимэг, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа", УБ, 2019
12. С.Нарангэрэл, Эрх зүйн эх толь бичиг, Анхны хэвлэл, УБ, 2007
13. МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2020.04.22 Санал № 2022CDL-PI(2020)004 "Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл", УБ, 2023

14. МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2021.02.22 Санал № 1004/2020 CDL-AD(2021)001 "Хувь хүний үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан", УБ, 2023
15. Арне Мавич, "Үндсэн хуулийн хяналт", УБ, 2014

Цахим эх сурвалж

Монгол хэлээр:

1. Ц.Сарантуяа, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн онцлог, эрх зүйн харьцуулалт" Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, УБ, 2002, <https://legaldata.mn/buteel/pdf?Id=775>
2. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, Төрийн мэдээлэл сэтгүүл, №3, 1992 он, <https://www.parliament.mn/nr/12604/>
3. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн дүгнэлт "Цэцийн тухай хууль үндсэн хууль зөрчсөн тухай маргааны талаар", 1995.01.18, <https://old.legalinfo.mn/law/details/1129?Lawid=1129>
4. Үндсэн хуулийн цэцийн дугаар 01 дүгнэлт, 2020.04.15, <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawid=15259>
5. П.Баттулга "Цэцийн шийдвэрт хийсэн дүн шинжилгээ: УИХ э. Ариунболд нар (2020)" (2020), <https://legaldata.mn/b/1191>
6. Б.Энхбаяр, "Үндсэн хуулийн цэц өөрөө Үндсэн хуулиа зөрчсөн", <https://itoim.mn/article/A631/29744>

Гадаад хэлээр:

1. 헌법재판소법 ([시행 2022. 2. 3.] [법률 제18836호, 2022. 2. 3., 일부개정]), Холбоос: https://www.law.go.kr/%EB%B2%95%EB%A0%B9/%ED%97%8C%EB%B2%95%EC%9E%AC%ED%8C%90%EC%86%8C%EB%B2%95?Fbclid=iwar3jwwhw36mp4zdc-0Hy3kzinbxWJJ8HJXur1WLSGsjAO2o-DE_t3a3aqpq
2. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/BVerfGG.pdf?__blob=publicationFile&v=1
3. https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/rus_e/wtaccrus48_leg_73.pdf
4. https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=47509&lang=ENG
5. <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/528062017007/consolide>